

Kaivalya

Civil Services Mentors Hub

UPSC Mains Question Papers Translated In
Marathi Medium G.S. 3 (2013 to 2023)

UPSC मुख्य प्रश्नपत्रिका मराठी माध्यमात
अनुवादित G.S. 3 (2013 ते 2023)

Table of Contents

1	Indian Economy.....	5
1.1	Indian Economy and issues relating to Planning, Mobilization of Resources, Growth, Development and Employment.[भारतीय अर्थव्यवस्था आणि नियोजनशी संबंधित मुद्दे, साधनसंपत्तीचे एकत्रीकरण, वाढ, विकास व रोजगार.].....	5
1.1.1	Planning[नियोजन].....	5
1.1.2	Mobilisation of Resources[साधनसंपत्तीचे एकत्रीकरण].....	5
1.1.3	Growth & Development[वाढ & विकास].....	6
1.1.4	Employment[रोजगार].....	7
1.2	Inclusive Growth and issues arising from it.[सर्वसमावेशक वाढ व त्यातून उद्भवणाऱ्या समस्या.].....	8
1.3	Government Budgeting[सरकारी अर्थसंकल्प].....	10
1.4	Major Crops - Cropping Patterns in various parts of the country, - Different Types of Irrigation and Irrigation Systems; Storage, Transport and Marketing of Agricultural Produce and Issues and Related Constraints; E-technology in the aid of farmers.[देशाच्या विविध भागातील मुख्य पिके व पीक पद्धती, विविध प्रकारचे सिंचन व सिंचन पद्धती, साठवण, शेती उत्पादनांची वाहतूक व विपणन, मर्यादा व संबंधित अडचणी, शेतकऱ्यांच्या सहाय्यासाठी ई-तंत्रज्ञान.].....	12
1.4.1	Major Crops - Cropping Patterns in various parts of the country & Technology Missions[देशाच्या विविध भागातील मुख्य पिके व पीक पद्धती & तंत्रज्ञान मोहीम].....	12
1.4.2	Different Types of Irrigation and Irrigation Systems[विविध प्रकारचे सिंचन व सिंचन पद्धती].....	14
1.4.3	Storage, Transport and Marketing of Agricultural Produce and Issues and Related Constraints[साठवण, शेती उत्पादनांची वाहतूक व विपणन, मर्यादा व संबंधित अडचणी].....	15
1.4.4	E-technology in the aid of farmers[शेतकऱ्यांच्या सहाय्यासाठी ई-तंत्रज्ञान].....	16
1.5	Issues related to Direct and Indirect Farm Subsidies and Minimum Support Prices; Public Distribution System - Objectives, Functioning, Limitations, Revamping; Issues of Buffer Stocks and Food Security; Technology Missions; Economics of Animal-Rearing.[प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष शेती अनुदान आणि किमान आधारभूत किमतींशी संबंधित मुद्दे, सार्वजनिक वितरण प्रणाली - उद्दिष्टे, कार्यप्रणाली, मर्यादा, सुधारणा; शिलकी साठा व अन्नसुरक्षाची समस्या, तंत्रज्ञान मोहीम, पशुपालनाचे अर्थशास्त्र.].....	16
1.5.1	Issues related to Direct and Indirect Farm Subsidies and Minimum Support Prices[प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष शेती अनुदान आणि किमान आधारभूत किमतींशी संबंधित मुद्दे].....	16
1.5.2	Public Distribution System - Objectives, Functioning, Limitations, Revamping; Issues of Buffer Stocks and Food Security[सार्वजनिक वितरण प्रणाली - उद्दिष्टे, कार्यप्रणाली, मर्यादा, सुधारणा; शिलकी साठा व अन्नसुरक्षाची समस्या].....	17
1.5.3	Economics of Animal-Rearing[पशुपालनाचे अर्थशास्त्र].....	18
1.6	Food Processing and Related Industries in India- Scope' and Significance, Location, Upstream and Downstream Requirements, Supply Chain Management.[भारतातील अन्न प्रक्रिया आणि संबंधित उद्योग- व्याप्ती आणि महत्त्व, स्थान, प्रतिवाह व अनुवाह आवश्यकता, पुरवठा साखळी व्यवस्थापन.].....	19
1.7	Land Reforms in India[भारतातील जमीन सुधारणा].....	20
1.8	Effects of Liberalization on the Economy, Changes in Industrial Policy and their Effects on Industrial Growth.[अर्थव्यवस्थेवर उदारीकरणाचे परिणाम, औद्योगिक धोरणातील बदल आणि औद्योगिक विकासावर त्यांचे परिणाम.].....	21
1.9	Investment Models[गुंतवणूक प्रतिमाने.].....	23
1.10	Infrastructure: Energy, Ports, Roads, Airports, Railways etc.[पायाभूत सुविधा: ऊर्जा, बंदरे, रस्ते, विमानतळ, रेल्वे इत्यादी.].....	24

2	Science and Technology.....	26
2.1	Science and Technology- Developments and their Applications and Effects in Everyday Life.[विज्ञान व तंत्रज्ञान - घडामोडी व त्यांचे उपयोजन आणि दैनंदिन जीवनातील परिणाम.].....	26
2.2	Achievements of Indians in Science & Technology; Indigenization of Technology and Developing New Technology.[विज्ञान व तंत्रज्ञानातील भारतीयांची कामगिरी; तंत्रज्ञानाचे स्वदेशीकरण आणि नवीन तंत्रज्ञान विकसित करणे.].....	28
2.3	Awareness in the fields of IT, Space, Computers, Robotics, Nano-technology, Bio-technology and issues relating to Intellectual Property Rights.[माहिती तंत्रज्ञान, अवकाश, संगणक, रोबोटिक्स, सूक्ष्म तंत्रज्ञान, जैवतंत्रज्ञान या क्षेत्रांमधील जागरूकता आणि बौद्धिक मालमत्ता हक्कांशी संबंधित समस्या.].....	29
3	Environment.....	33
3.1	Conservation, Environmental Pollution and Degradation, Environmental Impact Assessment.[संवर्धन, पर्यावरणीय प्रदूषण आणि अवनती, पर्यावरणीय आघात निर्धारण.].....	33
3.1.1	Conservation[संवर्धन].....	33
3.1.2	Environmental Pollution and Degradation[पर्यावरणीय प्रदूषण आणि अवनती].....	34
3.1.3	Environmental Impact Assessment.[पर्यावरणीय आघात निर्धारण].....	37
4	Disaster Management.....	38
4.1	Disaster and Disaster Management.[आपत्ती व आपत्ती व्यवस्थापन, आपत्ती जोखीम लवचिकपणा, लवचिक समाज.].....	38
5	Security.....	41
5.1	Linkages between Development and Spread of Extremism.[विकास आणि उग्रवादाचा प्रसार यांच्यामधील दुवे.].....	41
5.2	Security Challenges and their Management in Border Areas [सुरक्षा आव्हाने आणि सीमाक्षेत्रातील त्यांचे व्यवस्थापन].....	42
5.3	Linkages of Organized Crime with Terrorism & Role of External State and Non-state Actors in Creating Challenges to Internal Security.[दहशतवादाबरोबर संघटित गुन्हेगारीचा संबंध & अंतर्गत सुरक्षेसाठी आव्हाने निर्माण करण्यात बाह्य राज्य व गैरराज्य घटकांची भूमिका].....	45
5.4	Money-Laundering and its prevention.[आर्थिक गैरव्यवहार व त्यावरील प्रतिबंध.].....	47
5.5	Challenges to Internal Security through Communication Networks, Role of Media and Social Networking Sites in Internal Security Challenges, Basics of Cyber Security[सुरक्षा आव्हाने आणि सीमाक्षेत्रातील त्यांचे व्यवस्थापन, दहशतवादाबरोबर संघटित गुन्हेगारीचा संबंध.].....	48
5.6	Various Security Forces and Agencies and their Mandate.[विविध सुरक्षा दले आणि अभिकरणे व त्यांचे जनादेश.].....	50
6	MPSC State Services Mains Previous Years' Question Papers from 2006 to 2011.....	52
6.1	Indian Economy and issues relating to Planning, Mobilization of Resources, Growth, Development and Employment.[भारतीय अर्थव्यवस्था आणि नियोजनशी संबंधित मुद्दे, साधनसंपत्तीचे एकीकरण, वाढ, विकास व रोजगार.].....	52
6.2	Government Budgeting[सरकारी अर्थसंकल्प].....	55
6.3	Major Crops - Cropping Patterns in various parts of the country, - Different Types of Irrigation and Irrigation Systems; Storage, Transport and Marketing of Agricultural Produce and Issues and Related Constraints; E-technology in the aid of farmers.[देशाच्या विविध भागातील मुख्य पिके व पीक पद्धती, विविध प्रकारचे सिंचन व सिंचन पद्धती, साठवण, शेती उत्पादनांची वाहतूक व विपणन, मर्यादा व संबंधित अडचणी, शेतकऱ्यांच्या सहाय्यासाठी ई-तंत्रज्ञान.].....	56
6.4	Different Types of Irrigation and Irrigation Systems[विविध प्रकारचे सिंचन व सिंचन पद्धती].....	57
6.5	Public Distribution System - Objectives, Functioning, Limitations, Revamping; Issues of Buffer Stocks and Food Security[सार्वजनिक वितरण प्रणाली - उद्दिष्ट्ये, कार्यप्रणाली, मर्यादा, सुधारणा; शिलकी साठा व अन्नसुरक्षाची समस्या].....	57
6.6	Economics of Animal-Rearing[पशुपालनाचे अर्थशास्त्र].....	59

6.7	Food Processing and Related Industries in India- Scope' and Significance, Location, Upstream and Downstream Requirements, Supply Chain Management.[भारतातील अन्न प्रक्रिया आणि संबंधित उद्योग- व्याप्ती आणि महत्त्व, स्थान, प्रतिवाह व अनुवाह आवश्यकता, पुरवठा साखळी व्यवस्थापन.].....	60
6.8	Land Reforms in India[भारतातील जमीन सुधारणा]	60
6.9	Effects of Liberalization on the Economy, Changes in Industrial Policy and their Effects on Industrial Growth.[अर्थव्यवस्थेवर उदारीकरणाचे परिणाम, औद्योगिक धोरणातील बदल आणि औद्योगिक विकासावर त्यांचे परिणाम.].....	60
6.10	Infrastructure: Energy, Ports, Roads, Airports, Railways etc.[पायाभूत सुविधा: ऊर्जा, बंदरे, रस्ते, विमानतळ, रेल्वे इत्यादी.]62	
6.11	Science and Technology- Developments and their Applications and Effects in Everyday Life.[विज्ञान व तंत्रज्ञान - घडामोडी व त्यांचे उपयोजन आणि दैनंदिन जीवनातील परिणाम.].....	62
6.12	Awareness in the fields of IT, Space, Computers, Robotics, Nano-technology, Bio-technology and issues relating to Intellectual Property Rights.[माहिती तंत्रज्ञान, अवकाश, संगणक, रोबोटिक्स, सूक्ष्म तंत्रज्ञान, जैवतंत्रज्ञान या क्षेत्रांमधील जागरूकता आणि बौद्धिक मालमत्ता हक्कांशी संबंधित समस्या.].....	62
6.13	Conservation, Environmental Pollution and Degradation, Environmental Impact Assessment.[संवर्धन, पर्यावरणीय प्रदूषण आणि अवनती, पर्यावरणीय आघात निर्धारण.]	64
6.14	Challenges to Internal Security through Communication Networks, Role of Media and Social Networking Sites in Internal Security Challenges, Basics of Cyber Security[सुरक्षा आव्हाने आणि सीमाक्षेत्रातील त्यांचे व्यवस्थापन, दहशतवादाबरोबर संघटित गुन्हेगारीचा संबंध.].....	65

UPSC Mains Question Papers Translated in Marathi Medium G.S. 3 (2013 to 2023)[UPSC मुख्य प्रश्नपत्रिका मराठी माध्यमात अनुवादित G.S. 3 (2013 ते 2023)]

या लेखामध्ये मी तुम्हाला UPSC mains question papers GS-III (2013 to 2023) मराठी मध्ये अनुवादित करून दिले आहे. तुम्हाला माहित आहे की यूपीएससी ची प्रश्नपत्रिका ही इंग्रजी आणि हिंदी भाषेमध्येच असते. अशा वेळेस मराठी मधून अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना यूपीएससी मुख्य परीक्षेचे प्रश्न मराठीत अभ्यासण्यासाठी अनुवादित करून दिले आहे. या लेखात UPSC GS-III questions syllabus topics निहाय विभागून दिले आहे ज्याचा फायदा उमेदवारांना त्यांच्या अभ्यासात होईल.

याचबरोबर, या अनुवादित केलेल्या प्रश्नांचा फायदा MPSC New Pattern 2025 नुसार MPSC Rajaseva Mains 2025 साठी अभ्यास करणाऱ्या उमेदवारांना होईल. हे syllabus topics निहाय विभागून दिलेले भाषांतरित प्रश्न उमेदवारांना अभ्यास करावा व कुठल्या गोष्टींवर जास्त लक्ष द्यावे यासाठी मदत करेल. या गतवर्षीच्या प्रश्नांच्या सहाय्याने उमेदवार त्यांच्या लिखाणाचा सराव करू शकतील.

या लेखाच्या शेवटच्या भागात MPSC Rajaseva Mains परीक्षेच्या जुन्या अभ्यासक्रमानुसार(2006 to 2011) चे प्रश्न topic निहाय विभागून दिले आहे. याचा उपयोग फक्त रेफरन्स साठी करायचा आहे व त्यानुसार येणाऱ्या प्रश्नपत्रिका बाबत कुठलेही मत बनवू नये.

UPSC चे मुख्य परीक्षेतील प्रश्न व MPSC Rajaseva Mains परीक्षेचे जुन्या अभ्यासक्रमानुसार चे प्रश्न विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अभ्यासाला योग्य दिशा देण्यात मदत करतील.

प्रश्न बघत असताना मागील वर्षीचे प्रश्न हे sub-topics, marks व years यानुसार विभागून दिलेले आहे. प्रश्नाच्या शब्द मर्यादेसाठी दिलेली माहिती लक्षात ठेवा जसे की:

Marks	Word Limit
5	80 to 100 Words
10	150 Words
12.5	200 Words
15	250 Words

1 Indian Economy

1.1 Indian Economy and issues relating to Planning, Mobilization of Resources, Growth, Development and Employment.[भारतीय अर्थव्यवस्था आणि नियोजनशी संबंधित मुद्दे, साधनसंपत्तीचे एकत्रीकरण, वाढ, विकास व रोजगार.]

1.1.1 Planning[नियोजन]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
How are the principles followed by the NITI Aayog different from those followed by the erstwhile Planning Commission in India? NITI ची तत्त्वे भारतातील पूर्वीच्या नियोजन आयोगाने पाळलेल्या तत्त्वांपेक्षा कशी वेगळी आहेत?	Planning	15	2018

1.1.2 Mobilisation of Resources [साधनसंपत्तीचे एकत्रीकरण]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
Explain the rationale behind the Goods and Services Tax (Compensation to States) Act of 2017. How has COVID-19 impacted the GST compensation fund and created new federal tensions? 2017 च्या वस्तु आणि सेवा कर (राज्यांना भरपाई) कायद्यामागील तर्क स्पष्ट करा. कोविड-19 चा जीएसटी भरपाई निधीवर कसा परिणाम झाला? आणि नवीन संघराज्य तणाव कसा निर्माण झाला?	GST	15	2020
Enumerate the indirect taxes which have been subsumed in the Goods and Services Tax (GST) in India. Also, comment on the revenue implications of the GST introduced in India since July 2017. भारतातील वस्तु आणि सेवा कर (GST) मध्ये समाविष्ट केलेल्या अप्रत्यक्ष करांची गणना करा. तसेच जुलै 2017 पासून भारतात लागू झालेल्या GST च्या महसूल परिणामांवर टिप्पणी द्या	GST	10	2019
Comment on the important changes introduced in respect of the Long-term Capital Gains Tax (LCGT) and Dividend Distribution Tax (DDT) in the Union Budget for 2018-2019. 2018-2019 च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात दीर्घकालीन भांडवली लाभ कर (LCGT) आणि लाभांश वितरण कर (DDT) संदर्भात सादर करण्यात आलेल्या महत्त्वपूर्ण बदलांवर टिप्पणी द्या.	Tax	10	2018

<p>Craze for gold in Indians have led to a surge in import of gold in recent years and put pressure on balance of payments and external value of rupee. In view of this, examine the merits of Gold Monetization Scheme.</p> <p>भारतीयामध्ये सोन्याच्या क्रेझमुळे अलिकडच्या वर्षात सोन्याच्या आयातीत वाढ झाली आहे आणि त्यामुळे देयक संतुलन आणि रुपयाच्या बाह्य मूल्यावर दबाव आला आहे. हे पाहता सुवर्ण मुद्रीकरण योजनेच्या गुणवत्तेचे परीक्षण करा.</p>	Development	12.5	2015
<p>Discuss on the rationale for introducing Good and services tax in India. Bring out critically the reasons for delay in roll out for its regime.</p> <p>भारतात वस्तू आणि सेवा कर लागू करण्याच्या तर्कावर चर्चा करा. त्याच्या शासनाच्या अंमलबजावणीत विलंबाची कारणे गंभीरपणे स्पष्ट करा.</p>	GST	10	2013

1.1.3 Growth & Development[वाढ & विकास]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
<p>What is the status of digitalization in the Indian economy? Examine the problems faced in this regard and suggest improvements.</p> <p>भारतीय अर्थव्यवस्थेत डिजिटलायझेशनची स्थिती काय आहे? या संदर्भात येणाऱ्या अडचणी तपासा आणि सुधारणा सुचवा.</p>	Digital Economy	10	2023
<p>Do you agree that the Indian economy has recently experienced V- shapes recovery? Give reasons in support of your answer.</p> <p>'भारतीय अर्थव्यवस्थेने अलीकडेच व्ही-शेप रिकव्हरी अनुभवली आहे' याच्याशी तुम्ही सहमत आहात का? तुमच्या उत्तराच्या समर्थनार्थ कारणे द्या.</p>	Growth	15	2021
<p>Explain the difference between computing methodology of India's Gross Domestic Product (GDP) before the year 2015 and after the year 2015.</p> <p>भारताच्या सकल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) च्या 2015 पूर्वी आणि 2015 नंतरच्या गणना पद्धतीमधील फरक स्पष्ट करा.</p>	Growth	10	2021
<p>Define potential GDP and explain its determinants. What are the factors that have been inhibiting India from realizing its potential GDP?</p> <p>संभाव्य GDP च अर्थ सांगा आणि त्याचे निर्धारक स्पष्ट करा. भारताला संभाव्य जीडीपी साकार करण्यापासून रोखणारे कोणते घटक आहेत?</p>	Growth	10	2020

<p>Do you agree with the view that steady GDP growth and low inflation have left the Indian economy in good shape? Give reasons in support of your arguments.</p> <p>स्थिर जीडीपी वाढ आणि कमी चलनवाढ यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था सुस्थितीत आहे या मताशी तुम्ही सहमत आहात का? तुमच्या युक्तिवादाच्या समर्थनार्थ कारणे द्या.</p>	Growth	10	2019
<p>Among several factors for India's potential growth, savings rate is the most effective one. Do you agree? What are the other factors available for growth potential?</p> <p>भारताच्या संभाव्य आर्थिक वाढीसाठी अनेक घटकांपैकी बचत दर हा सर्वात प्रभावी घटक आहे. याच्याशी तुम्ही सहमत आहात का? आर्थिक वाढीच्या संभाव्यतेसाठी इतर कोणते घटक उपलब्ध आहेत?</p>	Growth	10	2017
<p>What are 'Smart Cities? Examine their relevance for urban development in India. Will it increase rural-urban differences? Give arguments for Smart Villages' in the light of PURA and RURBAN Mission.</p> <p>'स्मार्ट सिटी' म्हणजे काय? भारतातील शहरी विकासासाठी त्यांची प्रासंगिकता तपासा. स्मार्ट सिटीमुळे ग्रामीण-शहरी फरक वाढेल का? PURA आणि RURBAN मिशनच्या प्रकाशात स्मार्ट व्हिलेजसाठी युक्तिवाद द्या.</p>	Development	12.5	2016
<p>The nature of economic growth in India is described as jobless growth. Do you agree with this view? Give arguments in favour of your answer.</p> <p>भारतातील आर्थिक वाढीचे स्वरूप बेरोजगारीसह आर्थिक वाढ असे वर्णन केले जाते. तुम्ही या मताशी सहमत आहात का? तुमच्या उत्तराच्या बाजूने युक्तिवाद करा.</p>	Growth	12.5	2015

1.1.4 Employment [रोजगार]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
<p>Most of the unemployment in India is structural in nature. Examine the methodology adopted to compute unemployment in the country and suggest improvements.</p> <p>भारतातील बहुतांश बेरोजगारी संरचनात्मक स्वरूपाची आहे. देशातील बेरोजगारीची गणना करण्यासाठी अवलंबलेल्या पद्धतीचे परीक्षण करा आणि त्यात सुधारणा सुचवा.</p>	Nature of unemployment	15	2023

<p>“Economic growth in the recent past has been led by increase in labour productivity.” Explain this statement. Suggest the growth pattern that will lead to creation of more jobs without compromising labour productivity.</p> <p>"अलीकडील भूतकाळातील आर्थिक वाढ श्रम उत्पादकता वाढीमुळे झाली आहे." हे विधान स्पष्ट करा. कामगार उत्पादकतेची तडजोड न करता अधिक नोकऱ्या निर्माण करण्यासाठी वाढीचा पॅटर्न सुचवा.</p>	Employment	15	2022
<p>How globalization has led to the reduction of employment in the formal sector of the Indian economy? Is increased informalization detrimental to the development of the country?</p> <p>जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या औपचारिक क्षेत्रातील रोजगार कसा कमी झाला? वाढलेले अनौपचारिकीकरण देशाच्या विकासासाठी हानिकारक आहे का?</p>	Globalisation & Employment	12.5	2016
<p>“Success of ‘Make in India’ programme depends on the success of ‘Skill India’ programme and radical labour reforms.” Discuss with logical arguments.</p> <p>"मेक इन इंडिया' कार्यक्रमाचे यश 'स्किल इंडिया' कार्यक्रमाच्या यशावर आणि श्रमिक सुधारणांवर अवलंबून आहे." तार्किक युक्तिवादांसह चर्चा करा.</p>	Employment	12.5	2015
<p>While we found India’s demographic dividend, we ignore the dropping rates of employability. What are we missing while doing so? Where will the jobs that India desperately needs come from? Explain.</p> <p>आपल्याला भारताचा लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश सापडला असताना, आपण रोजगारक्षमतेच्या घटत्या दरांकडे दुर्लक्ष करतो. असे करताना आपण काय गमावतो? भारताला ज्या नोकऱ्यांची नितांत गरज आहे ते कुठून येणार? स्पष्ट करा.</p>	Employment	12.5	2014

1.2 Inclusive Growth and issues arising from it.[सर्वसमावेशक वाढ व त्यातून उद्भवणाऱ्या समस्या.]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
<p>Distinguish between ‘care economy’ and ‘monetized economy’. How can care economy be brought into monetized economy through women empowerment?</p> <p>'केअर इकॉनॉमी' आणि 'मॉनेटाइज्ड इकॉनॉमी' यातील फरक सांगा. महिला सक्षमीकरणामुळे केअर इकॉनॉमी मॉनेटाइज्ड अर्थव्यवस्थेत कशी आणता येईल?</p>	Women Empowerment	15	2023

<p>Is inclusive growth possible under market economy? State the significance of financial inclusion in achieving economic growth in India.</p> <p>बाजार अर्थव्यवस्थेत सर्वसमावेशक वाढ शक्य आहे का? भारतातील आर्थिक विकास साधण्यासाठी आर्थिक समावेशाचे महत्त्व सांगा.</p>	Inclusive Growth	10	2022
<p>“Investment in infrastructure is essential for more rapid and inclusive economic growth.” Discuss in the light of India’s experience.</p> <p>“अधिक वेगवान आणि सर्वसमावेशक आर्थिक वाढीसाठी पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक आवश्यक आहे. ”भारताच्या अनुभवाच्या संदर्भात चर्चा करा</p>	Investment	15	2021
<p>Explain intra-generational and inter-generational issues of equity from the perspective of inclusive growth and sustainable development.</p> <p>सर्वसमावेशक वाढ आणि शाश्वत विकासाच्या दृष्टीकोनातून आंतर-पिढ्या आणि आंतर-पिढी यांच्यातील समतेतील समस्यांचे स्पष्टीकरण करा.</p>	Inclusive Growth	10	2020
<p>It is argued that the strategy of inclusive growth is intended to meet the objectives of inclusiveness and sustainability together. Comment on this statement.</p> <p>असा युक्तिवाद केला जातो की सर्वसमावेशक वाढीची रणनीती सर्वसमावेशकता आणि शाश्वतपणाची उद्दिष्टे एकत्रितपणे पूर्ण करण्याच्या उद्देशाने आहे. या विधानावर टिप्पणी द्या.</p>	Inclusive Growth	15	2019
<p>What are the salient features of ‘inclusive growth’? Has India been experiencing such a growth process? Analyze and suggest measures for inclusive growth.</p> <p>‘सर्वसमावेशक वाढ’ची ठळक वैशिष्ट्ये कोणती आहेत? भारताने अशी वाढ प्रक्रिया अनुभवली आहे का? विश्लेषण करा आणि सर्वसमावेशक वाढीसाठी उपाय सुचवा.</p>	Inclusive Growth	15	2017
<p>Comment on the challenges for inclusive growth which include careless and useless manpower in the Indian context. Suggest measures to be taken for facing these challenges.</p> <p>भारतीय संदर्भात सर्वसमावेशक वाढीसाठी निष्काळजी आणि निरुपयोगी मनुष्यबळासह आव्हानांवर भाष्य करा. या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी उपाययोजना सुचवा.</p>	Inclusive Growth	12.5	2016
<p>Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana (PMJDY) is necessary for bringing unbanked to the institutional finance fold. Do you agree with this for</p>	Inclusive Growth	12.5	2016

<p>financial inclusion of the poorer section of the Indian society? Give arguments to justify your opinion.</p> <p>प्रधानमंत्री जन-धन योजना (PMJDY) बँका नसलेल्यांना संस्थात्मक वित्त क्षेत्रात आणण्यासाठी आवश्यक आहे. भारतीय समाजातील गरीब वर्गाच्या आर्थिक समावेशासाठी तुम्ही हे मान्य करता का? तुमच्या मताचे समर्थन करण्यासाठी युक्तिवाद द्या.</p>			
<p>Capitalism has guided the world economy to unprecedented prosperity. However, it often encourages shortsightedness and contributes to wide disparities between the rich and the poor. In this light, would it be correct to believe and adopt capitalism driving inclusive growth in India? Discuss.</p> <p>भांडवलशाहीने जागतिक अर्थव्यवस्थेला अभूतपूर्व समृद्धीकडे नेले आहे. तथापि, हे सहसा अदूरदर्शीपणाला प्रोत्साहन देते आणि श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील व्यापक असमानतेमध्ये योगदान देते. या प्रकाशात भारतातील सर्वसमावेशक वाढीला चालना देणाऱ्या भांडवलशाहीवर विश्वास ठेवणे आणि त्याला स्वीकारणे योग्य ठरेल का? चर्चा करा.</p>	Inclusive Growth	12.5	2014
<p>With a consideration towards the strategy of inclusive growth, the new companies bill, 2013 has indirectly made CSR a mandatory obligation. Discuss the challenges expected in its implementation in right earnest. Also discuss other provisions in the bill and their implications.</p> <p>सर्वसमावेशक वाढीच्या धोरणाचा विचार करून नवीन कंपनी विधेयक, 2013 ने अप्रत्यक्षपणे CSR ला अनिवार्य कर्तव्य केले आहे. त्याची अंमलबजावणी करताना अपेक्षित असलेल्या आव्हानांची योग्य विचाराने चर्चा करा. तसेच विधेयकातील इतर तरतुदी आणि त्यांच्या परिणामांची चर्चा करा.</p>	Inclusive Growth	10	2013

1.3 Government Budgeting[सरकारी अर्थसंकल्प]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
<p>Distinguish between Capital Budget and Revenue Budget. Explain the components of both these Budgets.</p> <p>भांडवली अर्थसंकल्प आणि महसुली अंदाजपत्रक यातील फरक स्पष्ट करा. या दोन्ही अर्थसंकल्पातील घटक स्पष्ट करा.</p>	Budget	10	2021
<p>The public expenditure management is a challenge to the government of India in the context of budget-making during the post-liberalization period. Clarify it.</p>	Budget	15	2019

<p>उदारीकरणानंतरच्या काळात अर्थसंकल्प तयार करण्याच्या संदर्भात सार्वजनिक खर्चाचे व्यवस्थापन हे भारत सरकारसमोरचे आव्हान आहे. हे कसे ते स्पष्ट करा.</p>			
<p>One of the intended objectives of Union Budget 2017-18 is to 'transform, energize and clean India'. Analyse the measures proposed in the Budget 2017-18 to achieve the objective.</p> <p>केंद्रीय अर्थसंकल्प 2017-18 चे एक उद्दिष्ट 'परिवर्तन, उत्साही आणि स्वच्छ भारत' हे आहे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी 2017-18 च्या अर्थसंकल्पात प्रस्तावित केलेल्या उपाययोजनांचे विश्लेषण करा.</p>	Budget	15	2017
<p>Women empowerment in India needs gender budgeting. What are the requirements and status of gender budgeting in the Indian context?</p> <p>भारतातील महिला सक्षमीकरणासाठी जेंडर बजेटिंग आवश्यक आहे. भारतीय संदर्भात जेंडर बजेटिंगची आवश्यकता आणि स्थिती काय आहे?</p>	Gnder Budgeting	12.5	2016
<p>What are the reasons for introduction of Fiscal responsibility and Budget Management (FRBM) act, 2003? Discuss critically its salient features and their effectiveness.</p> <p>वित्तीय जबाबदारी आणि बजेट व्यवस्थापन (FRBM) कायदा, 2003 लागू करण्याची कारणे कोणती आहेत? त्याची ठळक वैशिष्ट्ये आणि त्यांची प्रभावीता यावर गंभीरपणे चर्चा करा.</p>	FRBM	10	2013
<p>What is meaning of the term tax-expenditure? Taking housing sector as an example, discuss how it influences budgetary policies of the government.</p> <p>कर-खर्च (टॅक्स एक्स्पेंडिचर) या शब्दाचा अर्थ काय आहे? गृहनिर्माण क्षेत्राचे उदाहरण घेऊन त्याचा सरकारच्या अर्थसंकल्पीय धोरणांवर कसा प्रभाव पडतो यावर चर्चा करा.</p>	Policies	10	2013

1.4 Major Crops - Cropping Patterns in various parts of the country, - Different Types of Irrigation and Irrigation Systems; Storage, Transport and Marketing of Agricultural Produce and Issues and Related Constraints; E-technology in the aid of farmers.[देशाच्या विविध भागातील मुख्य पिके व पीक पद्धती, विविध प्रकारचे सिंचन व सिंचन पद्धती, साठवण, शेती उत्पादनांची वाहतूक व विपणन, मर्यादा व संबंधित अडचणी, शेतकऱ्यांच्या सहाय्यासाठी ई-तंत्रज्ञान.]

1.4.1 Major Crops - Cropping Patterns in various parts of the country & Technology Missions[देशाच्या विविध भागातील मुख्य पिके व पीक पद्धती & तंत्रज्ञान मोहीम]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
<p>Explain the changes in cropping pattern in India in the context of changes in consumption pattern and marketing conditions.</p> <p>उपभोगाची पद्धत आणि विपणन परिस्थितीतील बदलांच्या संदर्भात भारतातील पीक पद्धतीतील बदल स्पष्ट करा.</p>	Changes in cropping pattern	15	2023
<p>What is Integrated Farming System? How is it helpful to small and marginal farmers in India?</p> <p>एकात्मिक शेती प्रणाली म्हणजे काय? भारतातील लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांना ते कसे उपयुक्त आहे?</p>	Concept	15	2022
<p>What are the present challenges before crop diversification? How do emerging technologies provide an opportunity for crop diversification?</p> <p>पीक विविधीकरणापुढील सध्याची आव्हाने कोणती आहेत? उदयोन्मुख तंत्रज्ञान पीक विविधीकरणासाठी कशी संधी देतात?</p>	Technology	15	2021
<p>What are the major factors responsible for making rice-wheat system a success? In spite of this success how has this system become bane in India?</p> <p>तांदूळ-गहू प्रणाली यशस्वी होण्यासाठी कोणते प्रमुख घटक जबाबदार आहेत? एवढं यश मिळूनही ही व्यवस्था भारतासाठी शाप का ठरली आहे ?</p>	Factors	15	2020
<p>How far is the Integrated Farming System (IFS) helpful in sustaining agricultural production?</p> <p>एकात्मिक शेती प्रणाली (IFS) कृषी उत्पादन शाश्वत ठेवण्यासाठी कितपत उपयुक्त आहे?</p>	System	10	2019

<p>How has the emphasis on certain crops brought about changes in cropping patterns in recent past? Elaborate the emphasis on millets production and consumption.</p> <p>अलिकडच्या काळात विशिष्ट पिकांवर भर दिल्याने पीक पद्धतीत बदल कसा झाला आहे? भरड धान्य उत्पादन आणि वापर यावर देण्यात येणारा भर स्पष्ट करा .</p>	Patterns	15	2018
<p>Assess the role of National Horticulture Mission (NHM) in boosting the production, productivity and income of horticulture farms. How far has it succeeded in increasing the income of farmers?</p> <p>फलोत्पादन शेतांचे उत्पादन, उत्पादकता आणि उत्पन्न वाढवण्यासाठी राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान (NHM) च्या भूमिकेचे मूल्यांकन करा. याला शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवण्यात कितपत यश आले आहे?</p>	Mission	15	2018
<p>Sikkim is the first 'Organic State' in India. What are the ecological and economical benefits of Organic State?</p> <p>सिक्कीम हे भारतातील पहिले 'सॅद्रिय राज्य' आहे. सॅद्रिय राज्य स्थितीचे पर्यावरणीय आणि आर्थिक फायदे काय आहेत?</p>	Concept	10	2018
<p>What are the major reasons for declining rice and wheat yield in the cropping system? How crop diversification is helpful to stabilize the yield of the crop in the system?</p> <p>पीक पद्धतीत तांदूळ आणि गव्हाचे उत्पादन कमी होण्याची प्रमुख कारणे कोणती? पीक विविधीकरण प्रणाली पिकाचे उत्पादन स्थिर करण्यासाठी कसे उपयुक्त आहे?</p>	Yield	15	2017
<p>Given the vulnerability of Indian agriculture to vagaries of nature, discuss the need for crop insurance and bring out the salient features of the Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana (PMFBY)</p> <p>निसर्गाच्या अनिश्चिततेमुळे भारतीय शेतीची असुरक्षितता लक्षात घेता पीक विमा आवश्यकतेवर चर्चा करा आणि प्रधानमंत्री फसल विमा योजनेची (PMFBY) ठळक वैशिष्ट्ये अधोरेखित करा .</p>	Policy	12.5	2016
<p>What is allelopathy? Discuss its role in major cropping systems of irrigated agriculture.</p>	System	12.5	2016

<p>अॅलेलोपॅथी म्हणजे काय? सिंचित शेतीच्या प्रमुख पीक पद्धतींमध्ये त्याच्या भूमिकेवर चर्चा करा.</p>			
<p>What is water-use efficiency? Describe the role of micro-irrigation in increasing the water-use efficiency.</p> <p>पाणी वापर कार्यक्षमता काय आहे? पाणी कार्यक्षमता वापर वाढवण्यात सूक्ष्म सिंचनाची भूमिका सांगा.</p>	Micro	12.5	2016
<p>In view of the declining average size of land holdings in India which has made agriculture non-viable for a majority of farmers, should contract farming and land leasing be promoted in agriculture? Critically evaluate the pros and cons.</p> <p>भारतातील जमिनीच्या घटत्या सरासरी आकारामुळे बहुसंख्य शेतकऱ्यांसाठी शेती अव्यवहार्य झाली आहे. शेतीमध्ये कंत्राटी शेती आणि जमीन भाडेपट्ट्याला चालना द्यावी का? साधक आणि बाधकांचे गंभीरपणे मूल्यांकन करा.</p>	Contract Farming	12.5	2015

1.4.2 Different Types of Irrigation and Irrigation Systems [विविध प्रकारचे सिंचन व सिंचन पद्धती]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
<p>How and to what extent would micro-irrigation help in solving India's water crisis?</p> <p>भारतातील जलसंकट सोडवण्यासाठी सूक्ष्म सिंचन कशी आणि किती प्रमाणात मदत करेल?</p>	Micro	10	2021
<p>Suggest measures to improve water storage and irrigation system to make its judicious use under depleting scenario.</p> <p>पाणीसाठा कमी होत चाललेल्या परिस्थितीत त्याचा न्याय्य वापर करण्यासाठी पाणीसाठा आणि सिंचन व्यवस्था सुधारण्यासाठी उपाययोजना सुचवा.</p>	Measures	15	2020
<p>Elaborate on the impact of the National Watershed Project in increasing agricultural production from water-stressed areas.</p> <p>राष्ट्रीय पाणलोट प्रकल्पाचा पाण्याचा ताण असलेल्या भागातून कृषी उत्पादन वाढविण्यावर होणारा परिणाम विशद करा.</p>	Project	10	2019

1.4.3 Storage, Transport and Marketing of Agricultural Produce and Issues and Related Constraints

[साठवण, शेती उत्पादनांची वाहतूक व विपणन, मर्यादा व संबंधित अडचणी]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
<p>What are the main bottlenecks in upstream and downstream process of marketing of agricultural products in India ?</p> <p>भारतातील कृषी उत्पादनांच्या विपणनाच्या प्रतिवाह आणि अनुवाह प्रक्रियेतील मुख्य अडथळे कोणते आहेत?</p>	Marketing	15	2022
<p>What are the main constraints in transport and marketing of agricultural produce in India?</p> <p>भारतातील शेतीमालाच्या वाहतूक आणि विपणनातील मुख्य अडथळे कोणते आहेत?</p>	Transport and Marketing	10	2020
<p>Examine the role of supermarkets in supply chain management of fruits, vegetables and food items. How do they eliminate number of intermediaries?</p> <p>फळे, भाज्या आणि खाद्यपदार्थांच्या पुरवठा साखळी व्यवस्थापनात सुपरमार्केटची भूमिका तपासा. ते मध्यस्थांची संख्या कशी दूर करतात?</p>	SCM	10	2018
<p>There is also a point of view that agriculture produce market committees (APMCs) set up under the state acts have not only impeded the development of agriculture but also have been the cause of food inflation in India. Critically examine.</p> <p>राज्य कायदांतर्गत स्थापन करण्यात आलेल्या कृषी उत्पन्न बाजार समित्या (एपीएमसी) केवळ शेतीच्या विकासातच अडथळा आणत नाहीत तर भारतातील अन्नधान्य महागाईला कारणीभूत देखील ठरल्या आहेत. गंभीरपणे तपासा.</p>	APMC	12.5	2014
<p>"In the villages itself no form of credit organisation will be suitable except the cooperative society." – All Indian rural credit survey. Discuss this statement in the background of agriculture finance in India. What constrain and challenges do financial institutions supplying agricultural finances? How can technology be used to better reach and serve rural clients?</p> <p>"खेड्यांतच सहकारी संस्थांशिवाय कोणतीही पतसंस्था योग्य ठरणार नाही." - सर्व भारतीय ग्रामीण पत सर्वेक्षण. भारतातील कृषी अर्थव्यवस्थेच्या पार्श्वभूमीवर या विधानाची चर्चा करा. कृषी वित्तपुरवठा करणाऱ्या वित्तीय संस्थांना कोणत्या अडचणी आणि आव्हाने आहेत? ग्रामीण ग्राहकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी आणि त्यांना सेवा देण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर कसा करता येईल?</p>	Financial	12.5	2014

1.4.4 E-technology in the aid of farmers [शेतकऱ्यांच्या सहाय्यासाठी ई-तंत्रज्ञान]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
How does e-technology help farmers in production and marketing of agricultural produce? Explain it. ई-तंत्रज्ञान शेतकऱ्यांना कृषी उत्पादनांचे उत्पादन आणि विपणनामध्ये कशी मदत करते? ते समजावून सांगा.	E-Technology	10	2023
How can the 'Digital India' programme help farmers to improve farm productivity and income? What steps has the Government taken in this regards? 'डिजिटल इंडिया' कार्यक्रम शेतकऱ्यांना शेती उत्पादकता आणि उत्पन्न सुधारण्यासाठी कशी मदत करू शकतो? याबाबत सरकारने कोणती पावले उचलली आहेत?	Programme	12.5	2015

1.5 Issues related to Direct and Indirect Farm Subsidies and Minimum Support Prices; Public Distribution System - Objectives, Functioning, Limitations, Revamping; Issues of Buffer Stocks and Food Security; Technology Missions; Economics of Animal-Rearing.[प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष शेती अनुदान आणि किमान आधारभूत किमतींशी संबंधित मुद्दे, सार्वजनिक वितरण प्रणाली - उद्दिष्टे, कार्यप्रणाली, मर्यादा, सुधारणा; शिलकी साठा व अन्नसुरक्षाची समस्या, तंत्रज्ञान मोहीम, पशुपालनाचे अर्थशास्त्र.]
1.5.1 Issues related to Direct and Indirect Farm Subsidies and Minimum Support Prices[प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष शेती अनुदान आणि किमान आधारभूत किमतींशी संबंधित मुद्दे]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
What are the direct and indirect subsidies provided to farm sector in India? Discuss the issues raised by the World Trade Organization (WTO) in relation to agricultural subsidies. भारतात शेती क्षेत्राला कोणती प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष अनुदाने दिली जातात? जागतिक व्यापार संघटनेने (WTO) कृषी अनुदानाच्या संदर्भात उपस्थित केलेल्या मुद्द्यांवर चर्चा करा.	Farm Subsidies	15	2023
What do you mean by Minimum Support Price (MSP)? How will MSP rescue the farmers from the low income trap?	MSP	10	2018

किमान आधारभूत किंमत (MSP) म्हणजे काय? एमएसपी कमी उत्पादनाच्या सापळ्यातून शेतकऱ्यांची कशी सुटका करेल?			
How do subsidies affect the cropping pattern, crop diversity and economy of farmers? What is the significance of crop insurance, minimum support price and food processing for small and marginal farmers?	Subsidies	15	2017
अनुदानाचा पीक पद्धती, पीक विविधता आणि शेतकऱ्यांच्या अर्थव्यवस्थेवर कसा परिणाम होतो? लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांसाठी पीक विमा, किमान आधारभूत किंमत आणि अन्न प्रक्रिया यांचे महत्त्व काय आहे?			
In what way could replacement of price subsidy with Direct Benefit Transfer (DBT) change the scenario of subsidies in India? Discuss.	DBT	12.5	2015
किमतीच्या अनुदानाच्या जागी थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) भारतातील अनुदान परिस्थिती कोणत्या प्रकारे बदलू शकते? चर्चा करा.			
What are the different types of agriculture subsidies given to farmers at the national and state levels? Critically analyze the agriculture subsidy regime with the reference to the distortions created by it.	Subsidies	10	2013
शेतकऱ्यांना राष्ट्रीय आणि राज्य स्तरावर कोणते विविध प्रकारचे कृषी अनुदान दिले जाते? त्यातून निर्माण झालेल्या विकृतींच्या संदर्भात कृषी अनुदान प्रणालीचे गंभीरपणे विश्लेषण करा.			

1.5.2 Public Distribution System - Objectives, Functioning, Limitations, Revamping; Issues of Buffer Stocks and Food Security [सार्वजनिक वितरण प्रणाली - उद्दिष्ट्ये, कार्यप्रणाली, मर्यादा, सुधारणा; शिलकी साठा व अन्नसुरक्षाची समस्या]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
What are the major challenges of Public Distribution System (PDS) in India? How can it be made effective and transparent?	PDS	10	2022
भारतातील सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS) ची प्रमुख आव्हाने कोणती आहेत? ते प्रभावी आणि पारदर्शक कसे बनवता येईल?			
What are the reformative steps taken by the government to make food grain distribution system more effective?	PDS	15	2019

अन्नधान्य वितरण व्यवस्था अधिक प्रभावी करण्यासाठी सरकारने कोणती सुधारणात्मक पावले उचलली आहेत?			
Explain various types of revolutions, took place in Agriculture after Independence in India. How these revolutions have helped in poverty alleviation and food security in India?	Revolution	10	2017
भारतात स्वातंत्र्यानंतर कृषी क्षेत्रात झालेल्या विविध प्रकारच्या क्रांतीचे स्पष्टीकरण द्या. या क्रांतींमुळे भारतातील गरिबी निर्मूलन आणि अन्नसुरक्षेमध्ये कशी मदत झाली?			
What are the salient features of the National Food Security Act, 2013? How has the Food Security Bill helped in eliminating hunger and malnutrition in India?	Act	15	2021
राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा, 2013 ची ठळक वैशिष्ट्ये कोणती आहेत? अन्न सुरक्षा विधेयकामुळे भारतातील भूक आणि कुपोषण दूर करण्यात कशी मदत झाली आहे?			
Food security bill is expected to eliminate hunger and malnutrition in India. Critically discuss various apprehensions in its effective implementation along with the concerns it has generated in WTO.	Bill	10	2013
अन्न सुरक्षा विधेयकामुळे भारतातील भूक आणि कुपोषण दूर होईल अशी अपेक्षा आहे. WTO मध्ये निर्माण झालेल्या चिंतेसह त्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीतील विविध शंकांवर टीकात्मकपणे चर्चा करा.			

1.5.3 Economics of Animal-Rearing[पशुपालनाचे अर्थशास्त्र]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
Livestock rearing has a big potential for providing non-farm employment and income in rural areas. Discuss suggesting suitable measures to promote this sectors in India.	Livestock	12.5	2015
पशुधन पालनामध्ये ग्रामीण भागात बिगरशेती रोजगार आणि उत्पन्न मिळवून देण्याची मोठी क्षमता आहे. भारतातील या क्षेत्रांना चालना देण्यासाठी योग्य उपाययोजना सुचवण्याबाबत चर्चा करा.			

1.6 Food Processing and Related Industries in India- Scope' and Significance, Location, Upstream and Downstream Requirements, Supply Chain Management.[भारतातील अन्न प्रक्रिया आणि संबंधित उद्योग- व्याप्ती आणि महत्त्व, स्थान, प्रतिवाह व अनुवाह आवश्यकता, पुरवठा साखळी व्यवस्थापन.]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
<p>Elaborate the scope and significance of the food processing industry in India.</p> <p>भारतातील अन्न प्रक्रिया उद्योगाची व्याप्ती आणि महत्त्व विशद करा.</p>	Food Processing	10	2022
<p>What are the challenges and opportunities of food processing sector in the country? How can income of the farmers be substantially increased by encouraging food processing?</p> <p>देशातील अन्न प्रक्रिया क्षेत्रातील आव्हाने आणि संधी काय आहेत? अन्न प्रक्रियेला प्रोत्साहन देऊन शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कसे वाढवता येईल?</p>	Food Processing	10	2020
<p>Elaborate on the policy taken by the government of India to meet the challenges of the food processing sector.</p> <p>अन्न प्रक्रिया क्षेत्राच्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी भारत सरकारने घेतलेल्या धोरणाची माहिती द्या.</p>	Policy	15	2019
<p>What are the reasons for poor acceptance of cost effective small processing unit? How the food processing unit will be helpful to uplift the socio-economic status of poor farmers?</p> <p>किफायतशीर लघु प्रक्रिया युनिटच्या खराब स्वीकृतीची कारणे कोणती आहेत? गरीब शेतकऱ्यांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती उंचावण्यासाठी अन्न प्रक्रिया युनिट कसे उपयुक्त ठरेल?</p>	Small Farmers	10	2017
<p>What are the impediments in marketing and supply chain management in developing the food processing industry in India? Can e-commerce help in overcoming this bottleneck?</p> <p>भारतातील अन्न प्रक्रिया उद्योग विकसित करण्यासाठी विपणन आणि पुरवठा साखळी व्यवस्थापनामध्ये कोणते अडथळे आहेत? या अडथळ्यावर मात करण्यासाठी ई-कॉमर्स मदत करू शकेल का?</p>	Marketing, SCM etc	12.5	2015
<p>India needs to strengthen measures to promote the pink revolution in food industry for better nutrition and health. Critically elucidate the statement.</p>	Revolution	10	2013

भारताला उत्तम पोषण आणि आरोग्य देण्यासाठी अन्न उद्योगातील गुलाबी क्रांतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी उपाययोजना मजबूत करण्याची गरज आहे. या विधानाचे गंभीरपणे स्पष्टीकरण करा.

1.7 Land Reforms in India [भारतातील जमीन सुधारणा]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
<p>State the objectives and measures of land reforms in India. Discuss how land ceiling policy on landholding can be considered as an effective reform under economic criteria.</p> <p>भारतातील जमीन सुधारणांची उद्दिष्टे आणि उपाय सांगा. आर्थिक निकषांनुसार जमीनधारणेवरील जमीन मर्यादा धोरण ही एक प्रभावी सुधारणा म्हणून कशी मानली जाऊ शकते यावर चर्चा करा</p>	Land Reforms	10	2023
<p>How did land reforms in some parts of the country help to improve the socio-economic conditions of marginal and small farmers?</p> <p>देशाच्या काही भागात जमीन सुधारणांनी अल्पभूधारक आणि लहान शेतकऱ्यांची सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यास कशी मदत केली?</p>	Conditions	10	2021
<p>Discuss the role of land reforms in agricultural development. Identify the factors that were responsible for the success of land reforms in India.</p> <p>कृषी विकासातील जमीन सुधारणांच्या भूमिकेवर चर्चा करा. भारतातील जमीन सुधारणांच्या यशासाठी कोणते घटक कारणीभूत होते ते ओळखा.</p>	Development	12.5	2016
<p>The right to fair compensation and transparency land acquisition, rehabilitation and resettlement act, 2013 has come into effect from 1 January 2014. What implication would it have on industrialisation and agriculture in India?</p> <p>1 जानेवारी 2014 पासून वाजवी भरपाई आणि पारदर्शकतेचा अधिकार भूसंपादन, पुनर्वसन आणि पुनर्वसन कायदा, 2013 लागू झाला आहे. याचा भारतातील औद्योगिकीकरण आणि शेतीवर काय परिणाम होईल?</p>	Act	12.5	2014
<p>Establish the relationship between land reform, agriculture productivity and elimination of poverty in Indian Economy. Discuss on the difficulty in designing and implementation of the agriculture friendly land reforms in India.</p> <p>भारतीय अर्थव्यवस्थेत जमीन सुधारणा, कृषी उत्पादकता आणि गरिबी निर्मूलन यांच्यातील संबंध प्रस्थापित करा. भारतातील कृषी अनुकूल जमीन सुधारणांची रचना आणि अंमलबजावणी करण्यात येणाऱ्या अडचणींवर चर्चा करा.</p>	Economy	10	2013

1.8 Effects of Liberalization on the Economy, Changes in Industrial Policy and their Effects on Industrial Growth. [अर्थव्यवस्थेवर उदारीकरणाचे परिणाम, औद्योगिक धोरणातील बदल आणि औद्योगिक विकासावर त्यांचे परिणाम.]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
<p>Faster economic growth requires increased share of the manufacturing sector in GDP, particularly of MSMEs. Comment on the present policies of the Government in this regard.</p> <p>वेगवान आर्थिक वाढीसाठी उत्पादन क्षेत्राचा जीडीपी, विशेषतः एमएसएमईचा वाटा वाढवणे आवश्यक आहे. यासंदर्भात सरकारच्या सध्याच्या धोरणांवर भाष्य करा.</p>	MSMEs	10	2023
<p>How would the recent phenomena of protectionism and currency manipulations in world trade affect the macroeconomic stability of India?</p> <p>संरक्षणवाद आणि जागतिक व्यापारातील चलन फेरफार या अलीकडील घटनांचा भारताच्या स्थूल आर्थिक स्थिरतेवर कसा परिणाम होईल?</p>	Liberalization	15	2018
<p>“Industrial growth rate has lagged behind in the overall growth of Gross-Domestic- Product(GDP) in the post-reform period” Give reasons. How far the recent changes in Industrial Policy are capable of increasing the industrial growth rate?</p> <p>“सुधारणेनंतरच्या कालावधीत एकूण देशांतर्गत उत्पादनाच्या (जीडीपी) वाढीमध्ये औद्योगिक विकास दर मागे पडला आहे” कारणे द्या. औद्योगिक धोरणातील अलीकडील बदल औद्योगिक विकास दर वाढविण्यास कितपत सक्षम आहेत?</p>	Industrial	15	2017
<p>Account for the failure of manufacturing sector in achieving the goal of labour-intensive exports rather than capital-intensive exports. Suggest measures for more labour-intensive rather than capital-intensive exports.</p> <p>भांडवल-केंद्रित निर्यातीऐवजी श्रम-केंद्रित निर्यातीचे उद्दिष्ट साध्य करण्यात उत्पादन क्षेत्राच्या अपयशाचा लेखाजोखा द्या . भांडवल-केंद्रित निर्यातीऐवजी अधिक श्रम-केंद्रित निर्यातीसाठीचे उपाय सुचवा</p>	Manufacturing Sector	10	2017
<p>Justify the need for FDI for the development of the Indian economy. Why there is gap between MOUs signed and actual FDIs? Suggest remedial steps to be taken for increasing actual FDIs in India.</p> <p>भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी थेट विदेशी गुंतवणुकीची गरज सांगा. MOU आणि प्रत्यक्ष FDI मध्ये अंतर का आहे? भारतात प्रत्यक्ष एफडीआय वाढवण्यासाठी उपाययोजना कराव्यात असे सुचवा.</p>	FDI	12.5	2016

<p>There is a clear acknowledgement that Special Economic Zones (SEZs) are a tool of industrial development, manufacturing and exports. Recognizing this potential, the whole instrumentality of SEZs requires augmentation. Discuss the issues plaguing the success of SEZs with respect to taxation, governing laws and administration.</p> <p>विशेष आर्थिक क्षेत्रे (एसईझेड) हे औद्योगिक विकास, उत्पादन आणि निर्यातीचे साधन असल्याची स्पष्ट पावती आहे. ही क्षमता ओळखून SEZ च्या संपूर्ण साधनसामग्रीला वाढ करणे आवश्यक आहे. कर आकारणी, शासित कायदे आणि प्रशासन यांच्या संदर्भात SEZ च्या यशात अडथळे आणणाऱ्या समस्यांवर चर्चा करा.</p>	SEZ	12.5	2015
<p>Foreign direct investment in the defence sector is now said to be liberalised. What influence this is expected to have on Indian defence and economy in the short and long run?</p> <p>संरक्षण क्षेत्रातील थेट परकीय गुंतवणुकीचे आता उदारीकरण झाल्याचे सांगितले जात आहे. याचा अल्पावधीत आणि दीर्घकाळात भारतीय संरक्षण आणि अर्थव्यवस्थेवर काय परिणाम होण्याची अपेक्षा आहे?</p>	FDI	12.5	2014
<p>Normally countries shift from agriculture to industry and then later to services, but India shifted directly from agriculture to services. What are the reasons for the huge growth of services vis-a-vis industry in the country? Can India become a developed country without a strong industrial base?</p> <p>साधारणपणे देश शेतीतून उद्योगाकडे आणि नंतर सेवांकडे वळतात, पण भारत थेट शेतीतून सेवांकडे वळला. देशातील उद्योगांच्या तुलनेत सेवांच्या प्रचंड वाढीची कारणे काय आहेत? मजबूत औद्योगिक पायाशिवाय भारत विकसित देश होऊ शकतो का?</p>	Secondary sector of economy	12.5	2014
<p>Though India allowed foreign direct investment (FDI) in what is called multi brand retail through joint venture route in September 2012, the FDI even after a year, has not picked up. Discuss the reasons.</p> <p>भारताने सप्टेंबर 2012 मध्ये संयुक्त उपक्रम मार्गाने मल्टी ब्रँड रिटेलमध्ये थेट विदेशी गुंतवणुकीला (एफडीआय) परवानगी दिली असली, तरी वर्षभरानंतरही एफडीआयला गती आलेली नाही. कारणांची चर्चा करा.</p>	FDI	5	2013
<p>Discuss the impact of FDI entry into multi-trade retail sector on supply chain management in commodity trade pattern of the economy.</p>	FDI	5	2013

अर्थव्यवस्थेच्या कमोडिटी ट्रेड पॅटर्नमधील पुरवठा साखळी व्यवस्थापनावर बहु-व्यापार किरकोळ क्षेत्रात एफडीआय एफडीआय प्रवेश प्रभावाबाबत चर्चा करा.			
Examine the impact of liberalization on companies owned by Indian. Are the competing with the MNCs satisfactorily?	MNC	10	2013
भारतीयांच्या मालकीच्या कंपन्यांवर उदारीकरणाचा प्रभाव तपासा. त्यांची बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी स्पर्धा समाधानकारक आहे का?			

1.9 Investment Models [गुंतवणूक प्रतिमाने.]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
Why is Public Private Partnership (PPP) required in infrastructural projects? Examine the role of PPP model in the redevelopment of Railway Stations in India. पायाभूत सुविधांच्या प्रकल्पांमध्ये सार्वजनिक खाजगी भागीदारी (PPP) का आवश्यक आहे? भारतातील रेल्वे स्थानकांच्या पुनर्विकासामध्ये PPP मॉडेलची भूमिका तपासा.	Railway	10	2022
Explain the meaning of investment in an economy in terms of capital formation. Discuss the factors to be considered while designing a concession agreement between a public entity and a private entity. भांडवल निर्मितीच्या दृष्टीने अर्थव्यवस्थेतील गुंतवणुकीचा अर्थ स्पष्ट करा. सार्वजनिक संस्था आणि खाजगी संस्था यांच्यातील सवलत कराराची रचना करताना विचारात घ्यायच्या घटकांची चर्चा करा.	Investment	15	2020
Examine the developments of Airports in India through Joint Ventures under Public- Private Partnership (PPP) model. What are the challenges faced by the authorities in this regard? सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (PPP) मॉडेल अंतर्गत संयुक्त उपक्रमांद्वारे भारतातील विमानतळांच्या विकासाचे परीक्षण करा. याबाबत अधिकाऱ्यांसमोर कोणती आव्हाने आहेत?	Airport	10	2017
Explain how private public partnership agreements, in longer gestation infrastructure projects, can transfer unsuitable liabilities to the future. What arrangements need to be put in place to ensure that successive generations' capacities are not compromised?	PPP	12.5	2014

<p>प्रदीर्घ गर्भावस्तेत असलेल्या पायाभूत सुविधा प्रकल्पांमध्ये खाजगी सार्वजनिक भागीदारी करार भविष्यात अयोग्य दायित्वे कशी हस्तांतरित करू शकतात हे स्पष्ट करा. पुढील पिढ्यांच्या क्षमतेशी तडजोड होणार नाही याची खात्री करण्यासाठी कोणती व्यवस्था करणे आवश्यक आहे?</p>			
<p>Adaptation of PPP model for infrastructure development of the country has not been free from criticism. Critically discuss the pros and cons of the model.</p>	PPP	10	2013
<p>देशाच्या पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी पीपीपी मॉडेल टीकेपासून मुक्त नाही. या मॉडेलच्या साधक आणि बाधकांवर गंभीरपणे चर्चा करा.</p>			

1.10 Infrastructure: Energy, Ports, Roads, Airports, Railways etc.[पायाभूत सुविधा: ऊर्जा, बंदरे, रस्ते, विमानतळ, रेल्वे इत्यादी.]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
<p>Do you think India will meet 50 percent of its energy needs from renewable energy by 2030? Justify your answer. How will the shift of subsidies from fossil fuels to renewables help achieve the above objective? Explain.</p> <p>2030 पर्यंत भारत आपल्या उर्जेच्या 50 टक्के गरजा अक्षय ऊर्जेतून पूर्ण करेल असे तुम्हाला वाटते का? तुमच्या उत्तराचे समर्थन करा. जीवाश्म इंधनापासून अक्षय्यतेकडे अनुदानाचे स्थलांतर वरील उद्दिष्ट साध्य करण्यास कशी मदत करेल? स्पष्ट करणे.</p>	Energy	15	2022
<p>Explain the purpose of the Green Grid Initiative launched at World Leaders Summit of the COP26 UN Climate Change Conference in Glasgow in November, 2021. When was this idea first floated in the International Solar Alliance (ISA)?</p> <p>नोव्हेंबर 2021 मध्ये ग्लासगो येथे COP26 UN हवामान बदल परिषदेच्या जागतिक नेत्यांच्या शिखर परिषदेत सुरू करण्यात आलेल्या ग्रीन ग्रिड इनिशिएटिव्हचा उद्देश स्पष्ट करा. ही कल्पना प्रथम आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडी (ISA) मध्ये कधी मांडली गेली?</p>	Green Grid Initiative	10	2021
<p>Access to affordable, reliable, sustainable and modern energy is the sine qua non to achieve Sustainable Development Goals (SDGs). Comment on the progress made in India in this regard.</p> <p>शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) साध्य करण्यासाठी परवडणारी, विश्वासाह, शाश्वत आणि आधुनिक ऊर्जेची उपलब्धता ही मुख्य गोष्ट आहे. या संदर्भात भारतात झालेल्या प्रगतीवर भाष्य करा.</p>	SDG	10	2018

<p>With growing energy needs should India keep on expanding its nuclear energy programme? Discuss the facts and fears associated with nuclear energy.</p> <p>वाढत्या ऊर्जेच्या गरजा लक्षात घेऊन भारताने आपल्या अणुऊर्जा कार्यक्रमाचा विस्तार करत राहायला हवे का ? अणुऊर्जेची निगडीत तथ्य आणि भीती यांची चर्चा करा.</p>	Energy	15	2018
<p>Give an account of the current status and the targets to be achieved pertaining to renewable energy sources in the country. Discuss in brief the importance of National Programme on Light Emitting Diodes (LEDs).</p> <p>देशातील अक्षय ऊर्जा स्रोतांशी संबंधित सद्यस्थिती आणि साध्य करावयाच्या लक्ष्यांचा लेखाजोखा द्या. नॅशनल प्रोग्रॅम ऑन लाईट एमिटिंग डायोड्स (LEDs) च्या महत्त्वाची थोडक्यात चर्चा करा.</p>	Programmes	12.5	2016
<p>To what factors can the recent dramatic fall in equipment costs and tariff of solar energy be attributed? What implications does the trend have for the thermal power producers and the related industry?</p> <p>सौर उपकरणांच्या किमती आणि सौर ऊर्जेच्या दरात अलीकडील नाट्यमय घट कोणत्या घटकांमुळे कारणीभूत ठरू शकते? औष्णिक वीज उत्पादक आणि संबंधित उद्योगासाठी या प्रवृत्तीचा काय परिणाम होतो?</p>	Power Industry	12.5	2015
<p>National urban transport policy emphasizes on moving people instead of moving vehicles. Discuss critically the success of various strategies of the government in this regard.</p> <p>राष्ट्रीय शहरी वाहतूक धोरणामध्ये वाहने हलविण्याऐवजी लोकांना हलविण्यावर भर देण्यात आला आहे. या संदर्भात सरकारच्या विविध रणनीतींच्या यशाची टीकात्मक चर्चा करा.</p>	Transport	12.5	2014
<p>What do you understand by run of the river hydroelectricity project? How is it different from any other hydroelectricity project?</p> <p>रन ऑफ द रिव्हर जलविद्युत प्रकल्प म्हणजे तुम्हाला काय समजते? इतर कोणत्याही जलविद्युत प्रकल्पापेक्षा तो कसा वेगळा आहे?</p>	Projects	5	2013
<p>Write a note on India's green energy corridor to alleviate the problems of conventional energy.</p> <p>पारंपारिक ऊर्जेच्या समस्या दूर करण्यासाठी भारताच्या ग्रीन एनर्जी कॉरिडॉरवर एक टीप लिहा.</p>	Alleviation Measure	10	2013

2 Science and Technology
2.1 Science and Technology- Developments and their Applications and Effects in Everyday Life.[विज्ञान व तंत्रज्ञान - घडामोडी व त्यांचे उपयोजन आणि दैनंदिन जीवनातील परिणाम.]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
<p>Introduce the concept of Artificial Intelligence (AI). How does AI help clinical diagnosis? Do you perceive any threat to privacy of the individual in the use of AI in the healthcare?</p> <p>कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) ची संकल्पना सादर करा. AI क्लिनिकल निदानात कशी मदत करते? आरोग्यसेवेमध्ये एआयच्या वापरामुळे व्यक्तीच्या गोपनीयतेला धोका आहे असे तुम्हाला वाटते का?</p>	AI	10	2023
<p>Each year a large amount of plant material, cellulose, is deposited on the surface of Planet Earth. What are the natural processes this cellulose undergoes before yielding carbon dioxide, water and other end products ?</p> <p>पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर दरवर्षी मोठ्या प्रमाणात वनस्पती सामग्री म्हणजे सेल्युलोज जमा होते. कार्बन डाय ऑक्साईड, पाणी आणि इतर अंतिम उत्पादने देण्यापूर्वी सेल्युलोज कोणत्या नैसर्गिक प्रक्रियेतून जातो?</p>	Basic Science	10	2022
<p>The increase in life expectancy in the country has led to newer health challenges in the community. What are those challenges and what steps need to be taken to meet them?</p> <p>देशातील आयुर्मान वाढल्याने समाजात आरोग्याबाबत नवीन आव्हाने निर्माण झाली आहेत. ती आव्हाने कोणती आहेत आणि त्यांना तोंड देण्यासाठी कोणती पावले उचलली पाहिजेत?</p>	Medical	10	2022
<p>How is S-400 air defence system technically superior to any other system presently available in the world?</p> <p>S-400 हवाई संरक्षण प्रणाली सध्या जगात उपलब्ध असलेल्या इतर कोणत्याही यंत्रणेपेक्षा तांत्रिकदृष्ट्या कशी श्रेष्ठ आहे?</p>	defence	10	2021
<p>The Nobel Prize in Physics of 2014 was jointly awarded to Akasaki, Amano and Nakamura for the invention of Blue LEDs in 1990s. How has this invention impacted the everyday life of human beings?</p>	Scientist	15	2021

2014 चा भौतिकशास्त्रातील नोबेल पुरस्कार संयुक्तपणे अकासाकी, अमानो आणि नाकामुरा यांना 1990 च्या दशकात ब्लू एलईडीच्या शोधासाठी देण्यात आला. या शोधाचा मानवाच्या दैनंदिन जीवनावर कसा परिणाम झाला आहे?			
COVID-19 pandemic has caused unprecedented devastation worldwide. However, technological advancements are being availed readily to win over the crisis. Give an account of how technology was sought to aid management to the pandemic. कोविड-19 साथीच्या रोगाने जगभरात अभूतपूर्व विध्वंस केला आहे. तथापि, संकटावर मात करण्यासाठी तांत्रिक प्रगतीचा तत्काळ लाभ घेतला जात आहे. साथीच्या रोगाच्या व्यवस्थापनास मदत करण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा कसा वापर केला गेला याचा लेखाजोखा द्या.	Vaccine	15	2020
How is science interwoven deeply with our lives? What are the striking changes in agriculture triggered off by the science-based technologies? विज्ञान आपल्या जीवनात कसे गुंतलेले आहे? विज्ञानावर आधारित तंत्रज्ञानामुळे शेतीत कोणते उल्लेखनीय बदल घडून आले आहेत?	Impact	10	2020
What do you understand by fixed dose drug combinations (FDCs)? Discuss their merits and demerits. फिक्स्ड डोस ड्रग कॉम्बिनेशन (FDCs) द्वारे तुम्हाला काय समजते? त्यांच्या गुण-दोषांची चर्चा करा.	Medical	10	2013
How does the 3D printing technology work? List out the advantages and disadvantages of the technology. 3D प्रिंटिंग तंत्रज्ञान कसे कार्य करते? तंत्रज्ञानाचे फायदे आणि तोटे यांची यादी करा.	Technology	5	2013
What is an FRP composite material? How are they manufactured? Discuss their applications in aviation and automobile industry एफआरपी कंपोजिट मटेरियल म्हणजे काय? ते कसे तयार केले जातात? विमान वाहतूक आणि वाहन उद्योगातील त्यांच्या उपयोगांची चर्चा करा.	Technology	5	2013
What do you understand by Umpire decision review in cricket? Discuss its various components. Explain how silicon tape on the edge of a bat may fool the system?	Technology	10	2013

क्रिकेटमधील अंपायरच्या निर्णयाचे पुनरावलोकन म्हणजे तुम्हाला काय समजते? त्याच्या विविध घटकांची चर्चा करा. बॅटच्या काठावरील सिलिकॉन टेप सिस्टमला कसे फसवू शकते हे स्पष्ट करा?			
What is digital signature? What does its authentication mean? डिजिटल स्वाक्षरीची विविध ठळक अंगभूत वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.	Concept	5	2013
डिजिटल स्वाक्षरी म्हणजे काय? त्याचे प्रमाणीकरण म्हणजे काय? डिजिटल स्वाक्षरीच्या वैशिष्ट्यांमध्ये तयार केलेले विविध ठळक घटक द्या.			

2.2 Achievements of Indians in Science & Technology; Indigenization of Technology and Developing New Technology.[विज्ञान व तंत्रज्ञानातील भारतीयांची कामगिरी; तंत्रज्ञानाचे स्वदेशीकरण आणि नवीन तंत्रज्ञान विकसित करणे.]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
What is the basic principle behind vaccine development? How do vaccines work? What approaches were adopted by the Indian vaccine manufacturers to produce COVID-19 vaccines? लस विकसित करण्यामागील मूलभूत तत्त्व काय आहे? लसी कसे कार्य करतात? कोविड-19 लस तयार करण्यासाठी भारतीय लस उत्पादकांनी कोणते मार्ग अवलंबले?	Vaccine	15	2022
How was India benefited from the contributions of Sir M.Visvesvaraya and Dr. M. S. Swaminathan in the fields of water engineering and agricultural science respectively? जल अभियांत्रिकी आणि कृषी विज्ञान क्षेत्रातील अनुक्रमे सर एम. विश्वेश्वरय्या आणि डॉ. एम. एस. स्वामीनाथन यांच्या योगदानाचा भारताला कसा फायदा झाला?	Contributions	10	2019
Discuss the work of 'Bose-Einstein Statistics' done by Prof. Satyendra Nath Bose and show how it revolutionized the field of Physics. प्रा. सत्येंद्र नाथ बोस यांनी केलेल्या 'बोस-आईनस्टाईन स्टॅटिस्टिक्स'च्या कार्याची चर्चा करा आणि याने भौतिकशास्त्राच्या क्षेत्रात कशी क्रांती घडवून आणली ते दाखवा.	Scientist	10	2018
Give an account of the growth and development of nuclear science and technology in India. What is the advantage of fast breeder reactor programme in India? भारतातील अणुविज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या वाढीचा आणि विकासाचा लेखाजोखा द्या. भारतात फास्ट ब्रीडर अणुभट्टी कार्यक्रमाचा फायदा काय आहे?	Nuclear	15	2017

Scientific research in Indian universities is declining, because a career in science is not as attractive as our business operations, engineering or administration, and the universities are becoming consumer oriented. Critically comment.	Research	12.5	2014
भारतीय विद्यापीठांमधील वैज्ञानिक संशोधन कमी होत चालले आहे, कारण विज्ञानातील करिअर आपल्या व्यवसाय, अभियांत्रिकी किंवा प्रशासनासारखे आकर्षक नाही आणि विद्यापीठे ग्राहकाभिमुख होत आहेत. टीकात्मक टिप्पणी करा.			

2.3 Awareness in the fields of IT, Space, Computers, Robotics, Nano-technology, Bio-technology and issues relating to Intellectual Property Rights.[माहिती तंत्रज्ञान, अवकाश, संगणक, रोबोटिक्स, सूक्ष्म तंत्रज्ञान, जैवतंत्रज्ञान या क्षेत्रांमधील जागरूकता आणि बौद्धिक मालमत्ता हक्कांशी संबंधित समस्या.]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
What is the main task of India's third moon mission which could not be achieved in its earlier mission? List the countries that have achieved this task. Introduce the subsystems in the spacecraft launched and explain the role of the 'Virtual Launch Control Centre' at the Vikram Sarabhai Space Centre which contributed to the successful launch from Sriharikota.	Space	15	2023
भारताच्या तिसऱ्या चंद्र मोहिमेचे मुख्य कार्य कोणते आहे जे यापूर्वीच्या मोहिमेत साध्य होऊ शकले नाही? ज्या देशांनी हे कार्य साध्य केले आहे त्यांची यादी करा. प्रक्षेपित केलेल्या अवकाशयानामधील उपप्रणालींचा परिचय करून द्या आणि विक्रम साराभाई स्पेस सेंटरमधील 'व्हर्च्युअल लॉन्च कंट्रोल सेंटर'ची भूमिका स्पष्ट करा ज्याने श्रीहरिकोटा येथून यशस्वी प्रक्षेपणात योगदान दिले.			
Discuss several ways in which microorganisms can help in meeting the current fuel shortage.	Biotechnology	10	2023
सध्याची इंधनाची कमतरता भरून काढण्यासाठी सूक्ष्मजीव कोणत्या अनेक मार्गांनी मदत करू शकतात यावर चर्चा करा.			
Launched on 25th December, 2021, James Webb Space Telescope has been much in the news since then. What are its unique features which make it superior to its predecessor Space Telescopes? What are the key goals of this mission? What potential benefits does it hold for the human race?	Space	15	2022

25 डिसेंबर 2021 रोजी लॉन्च करण्यात आलेली जेम्स वेब स्पेस टेलिस्कोप तेव्हापासून खूप चर्चेत आहे. त्याच्या अगोदरच्या स्पेस टेलिस्कोपपेक्षा ते श्रेष्ठ बनवणारी त्याची खास वैशिष्ट्ये कोणती आहेत? या मिशनची प्रमुख उद्दिष्टे कोणती आहेत? मानवजातीसाठी त्याचे कोणते संभाव्य फायदे आहेत?			
What are the research and developmental achievements in applied biotechnology/? How will these achievements help to uplift the poorer sections of society? उपयोजित जैवतंत्रज्ञानामध्ये संशोधन आणि विकासात्मक उपलब्धी काय आहेत/? या यशांमुळे समाजातील गरीब घटकांच्या उन्नतीसाठी कशी मदत होईल?	Biotechnology	15	2021
What do you understand by nanotechnology and how is it helping in health sector? नॅनो टेक्नॉलॉजी म्हणजे तुम्हाला काय समजते? आणि ते आरोग्य क्षेत्रात कशी मदत करत आहे?	Nano Technology	10	2020
How is the government of India protecting traditional knowledge of medicine from patenting by pharmaceutical companies? भारत सरकार औषध कंपन्यांच्या पेटंटपासून भारताच्या औषधांच्या पारंपारिक ज्ञानाचे संरक्षण कसे करत आहे?	IPRs	15	2019
How can biotechnology improve the living standards of farmers? जैवतंत्रज्ञानामुळे शेतकऱ्यांचे जीवनमान कसे सुधारू शकते?	Technology	15	2019
What is India's plan to have its own space station and how will it benefit our space programme? स्वतःचे अंतराळ स्थानक असण्याची भारताची योजना काय आहे ?आणि त्याचा आपल्या अंतराळ कार्यक्रमाला कसा फायदा होईल?	Space	10	2019
Why is there so much activity in the field of biotechnology in our country? How has this activity benefitted the field of biopharma? आपल्या देशात जैवतंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात एवढी सक्रियता का आहे? या क्रियाकलापाचा बायोफार्माच्या क्षेत्राला कसा फायदा झाला आहे?	Biotechnology	15	2018
Stem cell therapy is gaining popularity in India to treat a wide variety of medical conditions including Leukaemia, Thalassemia, damaged cornea and	Biotechnology	10	2017

<p>several burns. Describe briefly what stem cell therapy is and what advantages it has over other treatments?</p> <p>ल्युकेमिया, थॅलेसेमिया, खराब झालेले कॉर्निया आणि बर्न्ससह विविध प्रकारच्या वैद्यकीय स्थितींवर उपचार करण्यासाठी स्टेम सेल थेरपी भारतात लोकप्रिय होत आहे. स्टेम सेल थेरपी म्हणजे काय ?आणि इतर उपचारांपेक्षा त्याचे काय फायदे आहेत याचे थोडक्यात वर्णन करा?</p>			
<p>India has achieved remarkable successes in unmanned space missions including the Chandrayaan and Mars Orbiter Mission, but has not ventured into manned space mission, both in terms of technology and logistics? Explain critically.</p> <p>भारताने चांद्रयान आणि मार्स ऑर्बिटर मिशनसह मानवरहित अंतराळ मोहिमांमध्ये उल्लेखनीय यश मिळवले आहे, परंतु तंत्रज्ञान आणि लॉजिस्टिक्स या दोन्ही बाबतीत मानवसहित अंतराळ मोहिमेत पाऊल टाकले नाही? समजावून सांगा.</p>	Space	10	2017
<p>Why is nanotechnology one of the key technologies of the 21st century? Describe the salient features of Indian Government's Mission on Nanoscience and Technology and the scope of its application in the development process of the country.</p> <p>21 व्या शतकातील नॅनोटेक्नॉलॉजी हे प्रमुख तंत्रज्ञान का आहे? नॅनोसायन्स आणि तंत्रज्ञानावरील भारत सरकारच्या मिशनची ठळक वैशिष्ट्ये आणि देशाच्या विकास प्रक्रियेत त्याच्या वापराच्या व्याप्तीचे वर्णन करा.</p>	Nano Technology	12.5	2016
<p>Discuss India's achievements in the field of Space Science and Technology. How the application of this technology has helped India in its socio-economic development?</p> <p>अंतराळ विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील भारताच्या कामगिरीची चर्चा करा. या तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे भारताच्या सामाजिक-आर्थिक विकासात कशी मदत झाली?</p>	Space	12.5	2016
<p>What do you understand by 'Standard Positioning Systems' and 'Protection Positioning Systems' in the GPS era? Discuss the advantages India perceives from its ambitious IRNSS programme employing just seven satellites.</p> <p>जीपीएस युगातील 'स्टँडर्ड पोजिशनिंग सिस्टीम्स' आणि 'प्रोटेक्शन पोजिशनिंग सिस्टीम्स' द्वारे तुम्हाला काय समजते? फक्त सात उपग्रह वापरून भारताला त्याच्या महत्त्वाकांक्षी IRNSS कार्यक्रमातून मिळालेल्या फायद्यांची चर्चा करा.</p>	Space	12.5	2015

<p>What are the areas of prohibitive labour that can be sustainably managed by robots? Discuss the initiatives that can propel research in premier research institutes for substantive and gainful innovation.</p> <p>प्रतिबंधात्मक श्रमाचे कोणते क्षेत्र आहेत जे रोबोटद्वारे शाश्वतपणे व्यवस्थापित केले जाऊ शकतात? प्रीमियर संशोधन संस्थांमध्ये ठोस आणि फायदेशीर नवोपक्रमासाठी संशोधनाला चालना देणाऱ्या उपक्रमांची चर्चा करा.</p>	Robot	12.5	2015
<p>India's Traditional Knowledge Digital Library (TKDL) which has a database containing formatted information on more than 2 million medicinal formulations is proving a powerful weapon in the country's fight against erroneous patents. Discuss the pros and cons making this database publicly available under open-source licensing.</p> <p>भारताची पारंपारिक ज्ञान डिजिटल लायब्ररी (TKDL) ज्यात 2 दशलक्षाहून अधिक औषधी फॉर्म्युलेशनवर स्वरूपित माहितीचा डेटाबेस आहे हे चुकीच्या पेटंट्सविरुद्ध देशाच्या लढ्यात एक शक्तिशाली शस्त्र सिद्ध होत आहे. मुक्त-स्रोत परवाना अंतर्गत हा डेटाबेस सार्वजनिकपणे उपलब्ध करून देण्याच्या साधक आणि बाधकांवर चर्चा करा</p>	IPR	12.5	2015
<p>Can overuse and the availability of antibiotics without doctor's prescription, the contributors to the emergence of drug-resistant diseases in India? What are the available mechanisms for monitoring and control? Critically discuss the various issues involved.</p> <p>डॉक्टरांच्या प्रिस्क्रिप्शनशिवाय प्रतिजैविकांचा अतिवापर आणि उपलब्धता भारतातील औषध-प्रतिरोधक रोगांच्या उदयास कारणीभूत ठरू शकते का? या संदर्भातील देखरेख आणि नियंत्रणासाठी उपलब्ध यंत्रणा कुठल्या आहेत? संबंधित गुंतलेल्या विविध समस्यांवर टीकात्मक चर्चा करा.</p>	Biotechnology	12.5	2014
<p>In a globalised world, intellectual property rights assume significance and are a source of litigation. Broadly distinguish between the terms – copyrights, patents and trade secrets.</p> <p>जागतिकीकृत जगात बौद्धिक संपदा अधिकारांना महत्त्व आहे आणि ते खटल्यांचे स्रोत आहेत. कॉपीराइट्स, पेटंट्स आणि ट्रेड सिक्रेट्स या अटींमध्ये व्यापकपणे फरक करा.</p>	IPR	12.5	2014
<p>Bring out the circumstances in 2005 which forced amendment to section 3(d) in the Indian Patent Law, 1970. Discuss how it has been utilized by Supreme court in its judgment rejecting Novartis patent application for "Glivec". Discuss briefly the pros and cons of the decision.</p>	IPR	10	2013

2005 मध्ये भारत पेटेंट कायदा, 1970 मधील कलम 3(d) मध्ये सुधारणा करण्यास भाग पाडणारी परिस्थिती समोर आणा. सर्वोच्च न्यायालयाने "ग्लिवेक" साठी नोव्हार्टिसचा पेटेंट अर्ज नाकारल्याच्या निकालात कलम 3(d) चा कसा वापर केला गेला याबद्दल चर्चा करा. निर्णयाच्या साधक आणि बाधकांची थोडक्यात चर्चा करा.

3 Environment

3.1 Conservation, Environmental Pollution and Degradation, Environmental Impact Assessment.[संवर्धन, पर्यावरणीय प्रदूषण आणि अवनती, पर्यावरणीय आघात निर्धारण.]

3.1.1 Conservation [संवर्धन]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
<p>Comment on the National Wetland Conservation Programme initiated by the Government of India and name a few India's wetlands of international importance included in the Ramsar Sites.</p> <p>भारत सरकारने सुरु केलेल्या राष्ट्रीय पाणथळ संवर्धन कार्यक्रमावर भाष्य करा आणि रामसर साइट्समध्ये समाविष्ट असलेल्या आंतरराष्ट्रीय महत्त्वाच्या भारतातील काही पाणथळ भूभागांची नावे द्या.</p>	wetland conservation	15	2023
<p>What are the salient features of the Jal Shakti Abhiyan launches by the Government of India for water conservation and water security?</p> <p>जलसंधारण आणि जलसुरक्षेसाठी भारत सरकारने सुरु केलेल्या जलशक्ती अभियानाची ठळक वैशिष्ट्ये कोणती आहेत?</p>	Water conservation	10	2020
<p>Define the concept of carrying capacity of an ecosystem as relevant to an environment. Explain how understanding this concept is vital while planning for sustainable development of a region.</p> <p>पर्यावरणाशी संबंधित असलेल्या परिसंस्थेची वहन क्षमता ही संकल्पना परिभाषित करा. प्रदेशाच्या शाश्वत विकासासाठी नियोजन करताना ही संकल्पना समजून घेणे किती महत्त्वाचे आहे ते स्पष्ट करा.</p>	Concept	15	2019
<p>How does biodiversity vary in India? How is the Biological Diversity Act, 2002 helpful in conservation of flora and fauna?</p> <p>भारतात जैवविविधता कशी बदलते? जैवविविधता कायदा, 2002 वनस्पती आणि प्राणिजात यांच्या संवर्धनासाठी कसा उपयुक्त आहे?</p>	Biodiversity conservation	15	2018

<p>What is wetland? Explain the Ramsar concept of 'wise use' in the context of wetland conservation. Cite two examples of Ramsar sites from India.</p> <p>पाणथळ जमीन म्हणजे काय? पाणथळ जमीन संवर्धनाच्या संदर्भात 'निहाय वापर' ही रामसर संकल्पना स्पष्ट करा. भारतातील रामसर साइट्सची दोन उदाहरणे द्या.</p>	wetland conservation	10	2018
<p>Not many years ago, river linking was a concept but it is becoming reality in the country. Discuss the advantages of river linking and its possible impact on the environment.</p> <p>काही वर्षांपूर्वी नदीजोड ही संकल्पना होती पण ती आता प्रत्यक्षात येत आहे. नदी जोडण्याचे फायदे आणि त्याचा पर्यावरणावर होणारा संभाव्य परिणाम यांची चर्चा करा.</p>	River Water Conservation	10	2017
<p>The Namami Gange and National mission for clean Ganga (NMCG) programmes and causes of mixed results from the previous schemes. What quantum leaps can help preserve the river Ganga better than incremental inputs?</p> <p>नमामि गंगे आणि स्वच्छ गंगा (NMCG) कार्यक्रमांसाठी राष्ट्रीय मिशन आणि मागील योजनांच्या मिश्र परिणामांची कारणे द्या . वाढीव निविष्टांपेक्षा कोणती मोठे पाऊले गंगा नदीचे संरक्षण करण्यास मदत करू शकतात?</p>	River Water Conservation	12.5	2015

3.1.2 Environmental Pollution and Degradation [पर्यावरणीय प्रदूषण आणि अवनती]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
<p>The adoption of electric vehicles is rapidly growing worldwide. How do electric vehicles contribute to reducing carbon emissions and what are the key benefits they offer compared to traditional combustion engine vehicles?</p> <p>इलेक्ट्रिक वाहनांचा अवलंब जगभरात झपाट्याने वाढत आहे. इलेक्ट्रिक वाहने कार्बन उत्सर्जन कमी करण्यासाठी कसे योगदान देतात आणि पारंपारिक ज्वलन इंजिन वाहनांच्या तुलनेत ते कोणते महत्वाचे फायदे देतात?</p>	Electric vehicles	15	2023
<p>The Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) has predicted a global sea level rise of about one metre by AD 2100. What would be its impact in India and the other countries in the Indian Ocean region?</p>	Heating of Oceans	15	2023

<p>इंटर गव्हर्नमेंटल पॅनेल ऑन क्लायमेट चेंज (IPCC) ने सन 2100 पर्यंत जागतिक समुद्र पातळी सुमारे एक मीटरने वाढण्याची शक्यता वर्तवली आहे. भारत आणि हिंद महासागर क्षेत्रातील इतर देशांवर त्याचा काय परिणाम होईल?</p>			
<p>What is oil pollution? What are its impacts on the marine ecosystem? In what way is oil pollution particularly harmful for a country like India?</p> <p>तेल प्रदूषण म्हणजे काय? त्याचा सागरी परिसंस्थेवर काय परिणाम होतो? विशेषतः भारतासारख्या देशासाठी तेल प्रदूषण कोणत्या प्रकारे हानिकारक आहे?</p>	Oil spill	10	2023
<p>Discuss in detail the photochemical smog emphasizing its formation, effects and mitigation. Explain the 1999 Gothenburg Protocol.</p> <p>फोटोकेमिकल धुके त्याची निर्मिती, परिणाम आणि शमन यावर तपशीलवार चर्चा करा. 1999 गोटेन्बर्ग प्रोटोकॉल स्पष्ट करा.</p>	Photochemical Smog	10	2022
<p>Discuss global warming and mention its effects on the global climate. Explain the control measures to bring down the level of greenhouse gases which cause global warming, in the light of the Kyoto Protocol, 1997.</p> <p>ग्लोबल वार्मिंगची चर्चा करा आणि जागतिक हवामानावरील त्याचे परिणाम नमूद करा. क्योटो प्रोटोकॉल, 1997 च्या प्रकाशात ग्लोबल वार्मिंगला कारणीभूत असलेल्या हरितगृह वायूंची पातळी खाली आणण्यासाठी नियंत्रण उपाय स्पष्ट करा.</p>	Global Warming	15	2022
<p>Describe the key points of the revised Global Air Quality Guidelines (AQGs) recently released by the World Health Organisation (WHO). How are these different from its last update in 2005? What changes in India's National Clean Air Programme are required to achieve these revised standards?</p> <p>जागतिक आरोग्य संघटनेने (WHO) नुकत्याच जारी केलेल्या सुधारित जागतिक वायु गुणवत्ता मार्गदर्शक तत्वांचे (AQGs) प्रमुख मुद्द्यांचे वर्णन करा. 2005 मधील शेवटच्या अपडेटपेक्षा हे कसे वेगळे आहेत? ही सुधारित मानके साध्य करण्यासाठी भारताच्या राष्ट्रीय स्वच्छ वायु कार्यक्रमात कोणते बदल आवश्यक आहेत?</p>	Air Pollution	10	2021
<p>Describe the major outcomes of the 26th session of the Conference of the Parties (COP) to the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). What are the commitments made by India in this conference?</p>	UNFCCC	15	2021

<p>युनायटेड नेशन्स फ्रेमवर्क कन्व्हेन्शन ऑन क्लायमेट चेंज (UNFCCC) च्या कॉन्फरन्स ऑफ द पार्टिज (COP) च्या 26 व्या सत्रातील प्रमुख परिणामांचे वर्णन करा. या परिषदेत भारताने कोणकोणत्या वचनबद्धता केल्या आहेत?</p>			
<p>What are the key features of the National Clean Air Programme (NCAP) initiated by the Government of India?</p> <p>भारत सरकारने सुरु केलेल्या राष्ट्रीय स्वच्छ वायु कार्यक्रमाची (NCAP) प्रमुख वैशिष्ट्ये कोणती आहेत?</p>	Programme	15	2020
<p>Coastal sand mining, whether legal or illegal, poses one of the biggest threats to our environment. Analyse the impact of sand mining along the Indian coasts, citing specific examples.</p> <p>किनारपट्टीवरील वाळू उत्खनन कायदेशीर असो वा बेकायदेशीर आपल्या पर्यावरणाला सर्वात मोठा धोका निर्माण करते . विशिष्ट उदाहरणे देऊन भारतीय किनारपट्टीवरील वाळू उत्खननाच्या परिणामाचे विश्लेषण करा.</p>	Mining	10	2019
<p>What are the impediments in disposing the huge quantities of discarded solid wastes which are continuously being generated? How do we remove safely the toxic wastes that have been accumulating in our habitable environment?</p> <p>टाकून दिलेला घनकचरा जो सतत निर्माण होत असतो त्याची विल्हेवाट लावण्यात कोणते अडथळे येतात? आपल्या राहण्यायोग्य वातावरणात जमा होणारा विषारी कचरा आपण सुरक्षितपणे कसा काढू शकतो?</p>	Solid Waste	10	2018
<p>'Climate Change' is a global problem. How India will be affected by climate change? How Himalayan and coastal states of India will be affected by climate change?</p> <p>'हवामान बदल' ही जागतिक समस्या आहे. हवामान बदलाचा भारतावर कसा परिणाम होईल? हवामान बदलामुळे हिमालयीन आणि भारताच्या किनारी राज्यांवर कसा परिणाम होईल?</p>	Impact	15	2017
<p>Should the pursuit of carbon credit and clean development mechanism set up under UNFCCC be maintained even through there has been a massive slide in the value of carbon credit? Discuss with respect to India's energy needs for economic growth.</p>	Climate Change	12.5	2014

<p>कार्बन क्रेडिटचा पाठपुरावा आणि UNFCCC अंतर्गत स्थापन करण्यात आलेली स्वच्छ विकास यंत्रणा कार्बन क्रेडिटच्या मूल्यात मोठ्या प्रमाणात घसरण होऊनही कायम ठेवली पाहिजे का? आर्थिक वाढीसाठी भारताच्या ऊर्जेच्या गरजा संदर्भात चर्चा करा.</p>			
<p>Enumerate the National Water Policy of India. Taking river Ganges as an example, discuss the strategies which may be adopted for river water pollution control and management. What are the legal provisions for management and handling of hazardous wastes in India?</p> <p>भारताच्या राष्ट्रीय जल धोरणाची सांगा. गंगा नदीचे उदाहरण घेऊन नदीचे पाणी प्रदूषण नियंत्रण आणि व्यवस्थापनासाठी कोणत्या धोरणांचा अवलंब केला जाऊ शकतो याची चर्चा करा. भारतातील धोकादायक कचऱ्याचे व्यवस्थापन आणि हाताळणीसाठी काय कायदेशीर तरतुदी आहेत?</p>	River water pollution	10	2013
<p>What are the consequences of illegal mining? Discuss the ministry of environment and forests' concept of "GO AND NO GO" zones for coal mining.</p> <p>अवैध खणकामाचे परिणाम काय? कोळसा खणकामासाठी पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाच्या "GO आणि NO GO" झोनच्या संकल्पनेची चर्चा करा.</p>	Mining	10	2013

3.1.3 Environmental Impact Assessment.[पर्यावरणीय आघात निर्धारण]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
<p>How does the draft Environment Impact Assessment (EIA) Notification, 2020 differ from the existing EIA Notification, 2006?</p> <p>पर्यावरण प्रभाव मूल्यांकन (EIA) अधिसूचना मसुदा, 2020 विद्यमान EIA अधिसूचना, 2006 पेक्षा कसा वेगळा आहे?</p>	EIA	10	2020
<p>Rehabilitation of human settlements is one of the important environmental impacts which always attracts controversy while planning major projects. Discuss the measures suggested for mitigation of this impact while proposing major developmental projects.</p> <p>मानवी वसाहतींचे पुनर्वसन हा एक महत्वाचा पर्यावरणीय प्रभाव आहे जो मोठ्या प्रकल्पांचे नियोजन करताना नेहमीच वादाला आकर्षित करतो. मोठे विकास प्रकल्प प्रस्तावित करताना हा प्रभाव कमी करण्यासाठी सुचविलेल्या उपायांची चर्चा करा.</p>	EIA	12.5	2016

<p>Environmental impact assessment studies are increasingly undertaken before project is cleared by the government. Discuss the environmental impacts of coal-fired thermal plants located at Pitheads.</p> <p>सरकारकडून प्रकल्प मंजूर होण्यापूर्वी पर्यावरणीय प्रभाव मूल्यांकन अभ्यास वाढत्या प्रमाणात हाती घेतला जातो. पिथेड्स येथे असलेल्या कोळशावर चालणाऱ्या थर्मल प्लांटच्या पर्यावरणीय परिणामांची चर्चा करा.</p>	EIA	12.5	2014
--	-----	------	------

4 Disaster Management

4.1 Disaster and Disaster Management.[आपत्ती व आपत्ती व्यवस्थापन, आपत्ती जोखीम लवचिकपणा, लवचिक समाज.]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
<p>Dam failures are always catastrophic, especially on the downstream side, resulting in a colossal loss of life and property. Analyze the various causes of dam failures. Give two examples of large dam failures.</p> <p>धरण निकामी होणे नेहमीच आपत्तीजनक असते, विशेषतः अनुवाह बाजूने, परिणामी जीवित आणि मालमत्तेचे प्रचंड नुकसान होते. धरण निकामी होण्याच्या विविध कारणांचे विश्लेषण करा. मोठ्या धरणांच्या अपयशाची दोन उदाहरणे द्या.</p>	Dam Failures	10	2023
<p>Explain the mechanism and occurrence of cloudburst in the context of the Indian subcontinent. Discuss two recent examples.</p> <p>भारतीय उपखंडाच्या संदर्भात ढगफुटीची यंत्रणा आणि घटना स्पष्ट करा. अलीकडच्या दोन उदाहरणांवर चर्चा करा.</p>	Cloudburst	10	2022
<p>Discuss about the vulnerability of India to earthquake-related hazards. Give examples including the salient features of major disasters caused by earthquakes in different parts of India during the last three decades</p> <p>भूकंप-संबंधित धोक्यांसाठी भारताच्या असुरक्षिततेबद्दल चर्चा करा. गेल्या तीन दशकांत भारताच्या विविध भागांत भूकंपामुळे झालेल्या मोठ्या आपत्तींच्या ठळक वैशिष्ट्यांसह उदाहरणे द्या.</p>	Type-Earthquake	10	2021
<p>Discuss the recent measures initiated in disaster management by the Government of India departing from the earlier reactive approach.</p> <p>पूर्वीच्या प्रतिक्रियात्मक दृष्टीकोनातून बाहेर पडून भारत सरकारने आपत्ती व्यवस्थापनात सुरु केलेल्या अलीकडील उपायांची चर्चा करा.</p>	Concept-Measures	15	2020

<p>Vulnerability is an essential element for defining disaster impacts and its threat to people. How and in what ways can vulnerability to disasters be characterized? Discuss different types of vulnerability with reference to disasters.</p> <p>आपत्ती परिणाम आणि त्याचा लोकांना धोका परिभाषित करण्यासाठी असुरक्षितता हा एक आवश्यक घटक आहे. आपत्तीची असुरक्षितता कशी आणि कोणत्या प्रकारे दर्शविली जाऊ शकते? आपत्तीच्या संदर्भात वेगवेगळ्या प्रकारच्या असुरक्षिततेची चर्चा करा.</p>	Concept- Vulnerability	10	2019
<p>Disaster preparedness is the first step in any disaster management process. Explain how hazard zonation mapping will help in disaster mitigation in the case of landslides.</p> <p>कोणत्याही आपत्ती व्यवस्थापन प्रक्रियेतील आपत्ती सज्जता ही पहिली पायरी असते. भूस्खलनाच्या बाबतीत आपत्ती कमी करण्यासाठी धोक्याची झोनेशन मॅपिंग कशी मदत करेल हे स्पष्ट करा.</p>	Type- Landslide	15	2019
<p>Describe various measures taken in India for Disaster Risk Reduction (DRR) before and after signing 'Sendai Framework for DRR (2015-2030)'. How is this framework different from 'Hyogo Framework for Action, 2005?'</p> <p>'सेंडाई फ्रेमवर्क फॉर DRR (2015-2030)' वर स्वाक्षरी करण्यापूर्वी आणि नंतर आपत्ती जोखीम कमी करण्यासाठी (DRR) भारतात केलेल्या विविध उपाययोजनांचे वर्णन करा. हे फ्रेमवर्क 'ह्योगो फ्रेमवर्क फॉर ॲक्शन, 2005 पेक्षा वेगळे कसे आहे?'</p>	Concept-DRR	15	2018
<p>On December 2004, tsumani brought havoc on 14 countries including India. Discuss the factors responsible for occurrence of Tsunami and its effects on life and economy. In the light of guidelines of NDMA (2010) describe the mechanisms for preparedness to reduce the risk during such events.</p> <p>डिसेंबर 2004 मध्ये त्सुमानीने भारतासह 14 देशांमध्ये कहर केला होता. त्सुनामीच्या घटनेसाठी जबाबदार घटक आणि जीवन आणि अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम यांची चर्चा करा. NDMA (2010) च्या मार्गदर्शक तत्वांच्या प्रकाशात अशा घटनांदरम्यान जोखीम कमी करण्यासाठी सज्जतेच्या यंत्रणेचे वर्णन करा.</p>	Type- Tsunami	15	2017
<p>With reference to National Disaster Management Authority (NDMA) guidelines, discuss the measures to be adopted to mitigate the impact of the recent incidents of cloudbursts in many places of Uttarakhand.</p>	Type- Cloudburst	12.5	2016

<p>राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरण (NDMA) मार्गदर्शक तत्वांच्या संदर्भात उत्तराखंडमधील अनेक ठिकाणी अलीकडील ढगफुटीच्या घटनांचा प्रभाव कमी करण्यासाठी अवलंबल्या जाणाऱ्या उपाययोजनांवर चर्चा करा.</p>			
<p>The frequency of urban floods due to high intensity rainfall is increasing over the years. Discussing the reasons for urban floods. highlight the mechanisms for preparedness to reduce the risk during such events.</p> <p>उच्च तीव्रतेच्या पावसामुळे शहरी पुराची वारंवारता वर्षानुवर्षे वाढत आहे. शहरी पुराच्या कारणांवर चर्चा करा. अशा घटनांदरम्यान जोखीम कमी करण्यासाठी सज्जतेची यंत्रणा अधोरेखित करा.</p>	Type- Floods	12.5	2016
<p>The frequency of earthquakes appears to have increased in the Indian subcontinent. However, India's preparedness for mitigating their impact has significant gaps. Discuss various aspects.</p> <p>भारतीय उपखंडात भूकंपांची वारंवारता वाढलेली दिसते. तथापि त्यांचा प्रभाव कमी करण्याच्या भारताच्या तयारीमध्ये लक्षणीय अंतर आहे. विविध पैलूंवर चर्चा करा.</p>	Type- Earthquake	12.5	2015
<p>Drought has been recognised as a disaster in view of its party expense, temporal duration, slow onset and lasting effect on various vulnerable sections. With a focus on the September 2010 guidelines from the National disaster management authority, discuss the mechanism for preparedness to deal with the El Nino and La Nina fallouts in India.</p> <p>दुष्काळाला त्याचा भागधारक खर्च, तात्पुरता कालावधी, मंद सुरुवात आणि विविध असुरक्षित विभागांवर कायमस्वरूपी परिणाम लक्षात घेता आपत्ती म्हणून ओळखले जाते. राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन प्राधिकरणाच्या सप्टेंबर 2010 च्या मार्गदर्शक तत्वांवर लक्ष केंद्रित करून भारतातील एल निनो आणि ला निना परिणामांना सामोरे जाण्यासाठी सज्जतेच्या यंत्रणेवर चर्चा करा.</p>	Type-Drought	12.5	2014
<p>How important are vulnerability and risk assessment for pre-disaster management. As an administrator, what are key areas that you would focus in a disaster management.</p> <p>आपत्तीपूर्व व्यवस्थापनासाठी असुरक्षा आणि जोखमीचे मूल्यांकन किती महत्वाचे आहे. प्रशासक या नात्याने आपत्ती व्यवस्थापनात तुम्ही कोणती प्रमुख क्षेत्रे केंद्रित करा.</p>	Concept- Administration	10	2013

5 Security

5.1 Linkages between Development and Spread of Extremism.[विकास आणि उग्रवादाचा प्रसार यांच्यामधील दुवे.]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
<p>Naxalism is a social, economic and developmental issue manifesting as a violent internal security threat. In this context, discuss the emerging issues and suggest a multilayered strategy to tackle the menace of Naxalism.</p> <p>नक्षलवाद हा एक सामाजिक, आर्थिक आणि विकासात्मक समस्या आहे जो हिंसक अंतर्गत सुरक्षा धोक्याच्या रूपात प्रकट होतो. या संदर्भात, उदयोन्मुख समस्यांवर चर्चा करा आणि नक्षलवादाच्या धोक्याचा सामना करण्यासाठी बहुस्तरीय धोरण सुचवा.</p>	LWE	15	2022
<p>What are the sound determinants of left-wing extremism in Eastern part of India? What strategy should Government of India, civil administration and security forces adopt to counter the threat in the affected areas?</p> <p>भारताच्या पूर्व भागात डाव्या नक्षलवादी विचारसरणीचे निर्धारक कोणते आहेत? प्रभावित भागात धोक्याचा सामना करण्यासाठी भारत सरकार, नागरी प्रशासन आणि सुरक्षा दलांनी कोणती रणनीती अवलंबली पाहिजे?</p>	LWE	15	2020
<p>Left Wing Extremism (LWE) is showing a downward trend, but still affects many parts of the country. Briefly explain the Government of India's approach to counter the challenges posed by LWE.</p> <p>डाव्या नक्षलवादी विचारसरणी (LWE) मध्ये घसरण दिसून येत आहे परंतु तरीही ते देशाच्या अनेक भागांना प्रभावित करते. डाव्या नक्षलवादी विचारसरणीद्वारे उभ्या केलेल्या आव्हानांचा सामना करण्यासाठी भारत सरकारचा दृष्टिकोन थोडक्यात स्पष्ट करा.</p>	LWE	10	2018
<p>The north-eastern region of India has been infested with insurgency for a very long time. Analyze the major reasons for the survival of armed insurgency in this region.</p> <p>भारताच्या ईशान्य प्रदेशात बऱ्याच काळापासून बंडखोरी होत आहे. या प्रदेशात सशस्त्र बंडखोरी टिकून राहण्याच्या प्रमुख कारणांचे विश्लेषण करा.</p>	Insurgency	10	2017
<p>Mob violence is emerging as a serious law and order problem in India. By giving suitable examples, analyze the causes and consequences of such violence.</p>	Mob Violence	15	2017

जमावाचा हिंसाचार ही भारतातील कायदा आणि सुव्यवस्थेची गंभीर समस्या म्हणून उदयास येत आहे. योग्य उदाहरणे देऊन अशा हिंसाचाराची कारणे आणि परिणामांचे विश्लेषण करा.			
The persisting drives of the government for development of large industries in backward areas have resulted in isolating the tribal population and the farmers who face multiple displacements with Malkangiri and Naxalbari foci, discuss the corrective strategies needed to win the left wing extremism (LWE) doctrine affected citizens back into the mainstream of social and economic growth.	LWE	12.5	2015
मागासलेल्या भागात मोठ्या उद्योगांच्या विकासासाठी सरकारच्या सततच्या मोहिमेमुळे मलकानगिरी आणि नक्षलबारी केंद्रासह अनेक विस्थापनांना सामोरे जाणारे आदिवासी आणि शेतकरी दुरावले गेले आहेत, डाव्या नक्षलवादी विचारसरणी (LWE) सिद्धांताने प्रभावित नागरिकांना सामाजिक आणि आर्थिक विकासाच्या मुख्य प्रवाहात परत आणण्यासाठी आवश्यक सुधारात्मक धोरणांवर चर्चा करा.			
Article 244 of Indian Constitution relates to Administration of Scheduled areas and tribal areas. Analyze the impact of non-implementation of the provisions of fifth schedule on the growth of Left Wing Extremism.	LWE	10	2013
भारतीय राज्यघटनेचे कलम २४४ अनुसूचित क्षेत्रे आणि आदिवासी क्षेत्रांच्या प्रशासनाशी संबंधित आहे. पाचव्या अनुसूचीतील तरतुदींची अंमलबजावणी न केल्यामुळे डाव्या विचारसरणीच्या अतिरेकी वाढीवर काय परिणाम होतो याचे विश्लेषण करा.			

5.2 Security Challenges and their Management in Border Areas [सुरक्षा आव्हाने आणि सीमाक्षेत्रातील त्यांचे व्यवस्थापन]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
What are the maritime security challenges in India? Discuss the organisational, technical and procedural initiatives taken to improve the maritime security.	Maritime	10	2022
भारतातील सागरी सुरक्षा आव्हाने कोणती आहेत? सागरी सुरक्षा सुधारण्यासाठी घेतलेल्या संघटनात्मक, तांत्रिक आणि प्रक्रियात्मक पुढाकारांवर चर्चा करा.			
Keeping in view India's internal security, analyse the impact of cross-border cyber attacks. Also, discuss defensive measures against these sophisticated attacks.	Border	10	2021
भारताची अंतर्गत सुरक्षा लक्षात घेऊन सीमापार सायबर हल्ल्यांच्या प्रभावाचे विश्लेषण करा. तसेच या अत्याधुनिक हल्ल्यांविरुद्ध बचावात्मक उपायांवर चर्चा करा.			

<p>For effective border area management, discuss the steps required to be taken to deny local support to militants and also suggest ways to manage favourable perception among locals.</p> <p>प्रभावी सीमा क्षेत्र व्यवस्थापनासाठी अतिरेक्यांना स्थानिक समर्थन नाकारण्यासाठी आवश्यक असलेल्या पावलांवर चर्चा करा आणि स्थानिकांमध्ये अनुकूल समज व्यवस्थापित करण्याचे मार्ग देखील सुचवा.</p>	Border	10	2020
<p>Analyze internal security threats and transborder crimes along Myanmar, Bangladesh and Pakistan borders including Line of Control (LoC). Also discuss the role played by various security forces in this regard.</p> <p>नियंत्रण रेषेसह (एलओसी) म्यानमार, बांगलादेश आणि पाकिस्तान सीमेवरील अंतर्गत सुरक्षा धोके आणि सीमापार गुन्ह्यांचे विश्लेषण करा. तसेच या संदर्भात विविध सुरक्षा दलांनी घेतलेल्या भूमिकेवर चर्चा करा.</p>	Border	15	2020
<p>Cross-border movement of insurgents is only one of the several security challenges facing the policing of the border in North-East India. Examine the various challenges currently emanating across the India-Myanmar border. Also, discuss the steps to counter the challenges.</p> <p>ईशान्य भारतातील सीमेवर गस्त घालून सुरक्षा राखण्यासाठी अनेक सुरक्षा आव्हानांपैकी बंडखोरांची सीमेपलीकडून होणारी हालचाल ही एक आहे. भारत-म्यानमार सीमेवर सध्या निर्माण होत असलेल्या विविध आव्हानांचे परीक्षण करा. तसेच या आव्हानांचा सामना करण्यासाठीच्या चरणांवर चर्चा करा.</p>	Border	15	2019
<p>The China-Pakistan Economic Corridor (CPEC) is viewed as a cardinal subset of China's larger 'One Belt One Road' initiative. Give a brief description of CPEC and enumerate the reasons why India has distanced itself from the same.</p> <p>चीन-पाकिस्तान आर्थिक गलियारे (CPEC) हा चीनच्या मोठ्या 'वन बेल्ट वन रोड' उपक्रमाचा प्रमुख उपसंच म्हणून पाहिला जातो. CPEC चे थोडक्यात वर्णन द्या आणि भारताने स्वतःला त्यापासून दूर का केले याची कारणे सांगा.</p>	Border	10	2018
<p>Border management is a complex task due to difficult terrain and hostile relations with some countries. Elucidate the challenges and strategies for effective border management.</p> <p>कठीण भूभाग आणि काही देशांशी प्रतिकूल संबंध यामुळे सीमा व्यवस्थापन हे एक जटिल काम आहे. प्रभावी सीमा व्यवस्थापनासमोरील आव्हाने आणि प्रभावी सीमा व्यवस्थापनासाठीचे धोरणे स्पष्ट करा.</p>	Border	12.5	2016

<p>China and Pakistan have entered into an agreement for development of an economic corridor. What threat does it dispose for India's security? Critically examine.</p> <p>चीन आणि पाकिस्तानमध्ये आर्थिक कॉरिडॉरच्या विकासासाठी करार झाला आहे. ते भारताच्या सुरक्षेला कोणता धोका निर्माण करते? गंभीरपणे तपासा.</p>	Border	12.5	2014
<p>In 2012, the longitudinal marking of the high-risk areas for piracy was moved from 65° East to 78° east in the Arabian Sea by International Maritime organisation. What impact does this have on India's maritime security concerns?</p> <p>2012 मध्ये आंतरराष्ट्रीय सागरी संस्थेने अरबी समुद्रात चाचेगिरीसाठी उच्च-जोखीम असलेल्या क्षेत्रांचे अनुदैर्घ्य चिन्हांकन 65° पूर्व वरून 78° पूर्वेकडे हलवले होते. याचा भारताच्या सागरी सुरक्षेवर काय परिणाम होतो?</p>	Maritime	12.5	2014
<p>How illegal transborder migration does pose a threat to India's security? Discuss the strategies to curb this, bring out the factors which give impetus to such migration.</p> <p>बेकायदेशीर सीमापार स्थलांतर भारताच्या सुरक्षेला किती धोका निर्माण करते? याला आळा घालण्याच्या धोरणांवर चर्चा करा, अशा स्थलांतराला चालना देणारे घटक अधोरेखित करा.</p>	Border	12.5	2014
<p>The diverse nature of India as a multireligious and multi-ethnic society is not immune to the impact of radicalism which has been in her neighbourhood. Discuss along with the strategies to be adopted to counter this environment.</p> <p>बहुधार्मिक आणि बहुजातीय समाज म्हणून भारताचे वैविध्यपूर्ण स्वरूप तिच्या शेजारी असलेल्या देशांमधील कट्टरतावादाच्या प्रभावापासून मुक्त नाही. या वातावरणाचा सामना करण्यासाठी अवलंबिल्या जाणाऱ्या धोरणांसोबत चर्चा करा.</p>	Challenge	12.5	2014
<p>International civil aviation laws provide all countries complete and exclusive sovereignty over the airspace above the territory. What do you understand by airspace? What are the implications of these laws on the space above this airspace? Discuss the challenges which this poses and suggests ways to contain the threat.</p> <p>आंतरराष्ट्रीय नागरी विमान वाहतूक कायदे सर्व देशांना प्रदेशाच्या वरच्या हवाई क्षेत्रावर संपूर्ण आणि अनन्य सार्वभौमत्व प्रदान करतात. एअरस्पेसद्वारे तुम्हाला काय समजते? या हवाई क्षेत्राच्या वरच्या जागेवर या कायदांचे परिणाम काय आहेत? यातून निर्माण होणाऱ्या आव्हानांची चर्चा करा आणि धोका कमी करण्याचे मार्ग सुचवा.</p>	Air space	12.5	2014

How far are India's internal security challenges linked with border management, particularly in view of the long porous borders with most countries of South Asia and Myanmar?	Border	10	2013
<p>विशेषतः दक्षिण आशियातील बहुतेक देश आणि म्यानमार यांच्याशी असलेल्या लांब सच्छिद्र सीमा पाहता भारताची अंतर्गत सुरक्षा आव्हाने सीमा व्यवस्थापनाशी कितपत निगडीत आहेत?</p>			

5.3 Linkages of Organized Crime with Terrorism & Role of External State and Non-state Actors in Creating Challenges to Internal Security.[दहशतवादाबरोबर संघटित गुन्हेगारीचा संबंध & अंतर्गत सुरक्षेसाठी आव्हाने निर्माण करण्यात बाह्य राज्य व गैरराज्य घटकांची भूमिका]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
<p>Give out the major sources of terror funding in India and efforts being made to curtail these sources. In the light of this, also discuss the aim and objective of the 'No Money for Terror [NMFT]' Conference recently held at New Delhi in November 2022.</p> <p>भारतातील दहशतवादी निधिचे प्रमुख स्रोत आणि या स्रोतांना आळा घालण्यासाठी केलेले प्रयत्न सांगा. या प्रकाशात, नोव्हेंबर 2022 मध्ये नवी दिल्ली येथे नुकत्याच झालेल्या 'नो मनी फॉर टेरर [NMFT]' परिषदेचे ध्येय आणि उद्दिष्टावरही चर्चा करा.</p>	Terror Funding	15	2023
<p>The use of unmanned aerial vehicles (UAVs) by our adversaries across the borders to ferry arms/ammunitions, drugs, etc., is a serious threat to the internal security. Comment on the measures being taken to tackle this threat.</p> <p>शस्त्रे/दारूगोळा, ड्रग्स इत्यादींची ने-आण करण्यासाठी सीमेपलीकडील आपल्या शत्रूंकडून मानवरहित हवाई वाहनांचा (यूएव्ही) वापर हा अंतर्गत सुरक्षेसाठी गंभीर धोका आहे. या धोक्याचा सामना करण्यासाठी केल्या जात असलेल्या उपाययोजनांवर टिप्पणी द्या.</p>	UAVs	10	2023
<p>Winning of 'Hearts and Minds' in terrorism affected areas is an essential step in restoring the trust of the population. Discuss the measures adopted by the Government in this respect as part of the conflict resolution in Jammu and Kashmir.</p> <p>दहशतवादग्रस्त भागात 'हृदय आणि मन' जिंकणे हे लोकसंख्येचा विश्वास पुनर्संचयित करण्यासाठी एक आवश्यक पाऊल आहे. जम्मू आणि काश्मीरमधील संघर्ष निराकरणाचा भाग म्हणून सरकारने या संदर्भात अवलंबलेल्या उपायांची चर्चा करा</p>	Anti- Terrorism mechanisms	10	2023

<p>Analyse the multidimensional challenges posed by external state and non-state actors, to the internal security of India. Also, discuss measures required to be taken to combat these threats.</p> <p>भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेसाठी बाह्य राज्य आणि गैर-राज्य घटकांनी निर्माण केलेल्या बहुआयामी आव्हानांचे विश्लेषण करा. तसेच या धोक्यांचा सामना करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उपाययोजनांवर चर्चा करा.</p>	Actors	15	2021
<p>Discuss the types of organised crimes. Describe the linkages between terrorists and organised crime that exist at the national and transnational levels.</p> <p>संघटित गुन्ह्यांच्या प्रकारांची चर्चा करा. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अस्तित्वात असलेले दहशतवादी आणि संघटित गुन्हेगारी यांच्यातील संबंधांचे वर्णन करा.</p>	Organised Crime	10	2022
<p>Analyse the complexity and intensity of terrorism, its causes, linkages and obnoxious nexus. Also, suggest measures required to be taken to eradicate the menace of terrorism.</p> <p>दहशतवादाची जटिलता आणि तीव्रता, त्याची कारणे, संबंध आणि अप्रिय संबंध यांचे विश्लेषण करा. तसेच दहशतवादाचा नाश करण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना सुचवा.</p>	Terrorism	15	2021
<p>The banning of 'Jamaat-e – islaami' in Jammu and Kashmir brought into focus the role of over-ground workers (OGWs) in assisting terrorist organizations. Examine the role played by OGWs in assisting terrorist organizations in insurgency affected areas. Discuss measures to neutralize the influence of OGWs.</p> <p>जम्मू आणि काश्मीरमध्ये 'जमात-ए-इस्लामी' वर बंदी घालण्यात आल्याने अतिरेकी संघटनांना मदत करण्यात जमिनीवर काम करणाऱ्या कामगारांच्या (OGWs) भूमिकेवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले. बंडखोरीग्रस्त भागात दहशतवादी संघटनांना मदत करण्यासाठी OGWs ने बजावलेली भूमिका तपासा. OGWs च्या प्रभावाला तटस्थ करण्यासाठी उपायांवर चर्चा करा.</p>	Terrorism	10	2019
<p>Indian government has recently strengthened the anti-terrorism laws by amending the unlawful activities (Prevention) Act (UAPA), 1967 and the NIA Act. Analyze the changes in the context of prevailing security environment while discussing the scope and reasons for opposing the UAPA by human rights organizations.</p>	Anti-Terrorism	15	2019

<p>भारत सरकारने अलीकडेच बेकायदेशीर क्रियाकलाप (प्रतिबंध) कायदा (UAPA), 1967 आणि NIA कायद्यात सुधारणा करून दहशतवादविरोधी कायदे मजबूत केले आहेत. मानवाधिकार संघटनांद्वारे UAPA ला विरोध करण्याच्या व्याप्ती आणि कारणांवर चर्चा करताना प्रचलित सुरक्षा वातावरणाच्या संदर्भात बदलांचे विश्लेषण करा.</p>			
<p>The scourge of terrorism is a grave challenge to national security. What solutions do you suggest to curb this growing menace? What are the major sources of terrorist funding?</p> <p>दहशतवादाचे संकट हे राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी मोठे आव्हान आहे. या वाढत्या धोक्याला आळा घालण्यासाठी तुम्ही कोणते उपाय सुचवाल? दहशतवादी निधीचे प्रमुख स्रोत कोणते आहेत?</p>	Terrorism	15	2017
<p>The terms 'Hot Pursuit' and 'Surgical Strikes' are often used in connection with armed action against terrorist attacks. Discuss the strategic impact of such actions.</p> <p>'हॉट पर्स्यूट' आणि 'सर्जिकल स्ट्राइक्स' हे शब्द अनेकदा दहशतवादी हल्ल्यांविरुद्ध सशस्त्र कारवाईच्या संदर्भात वापरले जातात. अशा कृतींच्या धोरणात्मक परिणामाची चर्चा करा.</p>	Anti-terrorism measures	12.5	2016
<p>"Terrorism is emerging as a competitive industry over the last few decades." Analyse the above statement.</p> <p>"गेल्या काही दशकांमध्ये दहशतवाद एक स्पर्धात्मक उद्योग म्हणून उदयास येत आहे." वरील विधानाचे विश्लेषण करा.</p>	Terrorism	12.5	2016
<p>Religious indoctrination via digital media has resulted in Indian youth joining the ISIS. What is ISIS and its mission? How can ISIS be dangerous for the internal security of our country?</p> <p>डिजिटल माध्यमांद्वारे कट्टर धार्मिक शिकवणीमुळे भारतीय तरुण ISIS मध्ये सामील झाले आहेत. ISIS आणि त्याचे ध्येय काय आहे? ISIS आपल्या देशाच्या अंतर्गत सुरक्षेसाठी धोकादायक कसे ठरू शकते?</p>	Terrorism	12.5	2015

5.4 Money-Laundering and its prevention. [आर्थिक गैरव्यवहार व त्यावरील प्रतिबंध.]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
<p>Discuss how emerging technologies and globalisation contribute to money laundering. Elaborate measures to tackle the problem of money laundering both at national and international levels.</p>	Technologies	10	2021

<p>उदयोन्मुख तंत्रज्ञान आणि जागतिकीकरण आर्थिक गैरव्यवहारात कसे योगदान देतात यावर चर्चा करा. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आर्थिक गैरव्यवहारीच्या समस्येचा सामना करण्यासाठी विस्तृत उपाययोजना करा.</p>			
<p>India's proximity to two of the world's biggest illicit opium-growing states has enhanced her internal security concerns. Explain the linkages between drug trafficking and other illicit activities such as gunrunning, money laundering and human trafficking. What counter-measures should be taken to prevent the same?</p> <p>जगातील सर्वात मोठ्या बेकायदेशीर अफू पिकवणाऱ्या दोन देशांशी भारताची जवळीक तिच्या अंतर्गत सुरक्षेची चिंता वाढवत आहे. अंमली पदार्थांची तस्करी आणि इतर बेकायदेशीर क्रियाकलाप जसे की बंदूक चालवणे, आर्थिक गैरव्यवहार आणि मानवी तस्करी यांच्यातील संबंध स्पष्ट करा. ते रोखण्यासाठी कोणते उपाय योजले पाहिजेत?</p>	Linkage	15	2018
<p>Money laundering poses a serious threat to country's economic sovereignty. What is its significance for India and what steps are required to be taken to control this menace?</p> <p>आर्थिक गैरव्यवहारामुळे देशाच्या आर्थिक सार्वभौमत्वाला गंभीर धोका निर्माण झाला आहे. भारतासाठी त्याचे महत्त्व काय आहे आणि या संकटावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कोणती पावले उचलणे आवश्यक आहे?</p>	Steps	10	2013

5.5 Challenges to Internal Security through Communication Networks, Role of Media and Social Networking Sites in Internal Security Challenges, Basics of Cyber Security [सुरक्षा आव्हाने आणि सीमाक्षेत्रातील त्यांचे व्यवस्थापन, दहशतवादाबरोबर संघटित गुन्हेगारीचा संबंध.]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
<p>What are the different elements of cyber security? Keeping in view the challenges in cyber security, examine the extent to which India has successfully developed a comprehensive National Cyber Security Strategy.</p> <p>सायबर सुरक्षेचे वेगवेगळे घटक कोणते आहेत? सायबर सुरक्षेतील आव्हाने लक्षात घेऊन भारताने सर्वसमावेशक राष्ट्रीय सायबर सुरक्षा धोरण किती प्रमाणात यशस्वीरित्या विकसित केले आहे ते तपासा.</p>	Concept	10	2022
<p>Discuss different types of cyber crimes and measures required to be taken to fight the menace.</p>	Concept	10	2020

सायबर गुन्ह्यांचे विविध प्रकार आणि या धोक्याशी लढण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उपाययोजनांची चर्चा करा.			
What is the CyberDome Project? Explain how it can be useful in controlling internet crimes in India. सायबरडोम प्रकल्प म्हणजे काय? भारतातील इंटरनेट गुन्ह्यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी ते कसे उपयुक्त ठरू शकते ते स्पष्ट करा.	Project	10	2019
Data security has assumed significant importance in the digitized world due to rising cyber crimes. The Justice B. N. Srikrishna Committee Report addresses issues related to data security. What, in your view, are the strengths and weakness sof the Report relating to protection of personal data in cyber space? वाढत्या सायबर गुन्ह्यांमुळे डिजिटलाइज्ड जगात डेटा सुरक्षेला महत्त्वपूर्ण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. न्यायमूर्ती बी.एन. श्रीकृष्ण समितीच्या अहवालात डेटा सुरक्षितेशी संबंधित समस्यांचे निराकरण करण्यात आले आहे. तुमच्या मते सायबर क्षेत्रामधील वैयक्तिक डेटाच्या संरक्षणाशी संबंधित अहवालाची ताकद आणि कमकुवतपणा काय आहे?	Data	15	2018
Discuss the potential threats of Cyber attack and the security framework to prevent it. सायबर हल्ल्याचे संभाव्य धोके आणि ते टाळण्यासाठी सुरक्षा रचनेची चर्चा करा.	Prevention Measure	10	2017
Use of Internet and social media by non-state actors for subversive activities is a major concern. How have these have misused in the recent past? Suggest effective guidelines to curb the above threat. विध्वंसक कृत्यांसाठी गैर-राज्य घटकांकडून इंटरनेट आणि सोशल मीडियाचा वापर ही प्रमुख चिंतेची बाब आहे. अलीकडच्या काळात याचा कसा गैरवापर झाला आहे? वरील धोक्याला आळा घालण्यासाठी प्रभावी मार्गदर्शक तत्त्वे सुचवा.	Social Network	12.5	2016
Considering the threats cyberspace poses for the country, India needs a “Digital Armed Force” to prevent crimes. Critically evaluate the National Cyber Security Policy, 2013 outlining the challenges perceived in its effective implementation. देशासाठी सायबर संघर्षाचे धोके लक्षात घेता भारताला असले गुन्हे रोखण्यासाठी “डिजिटल सशस्त्र दल” आवश्यक आहे. राष्ट्रीय सायबर सुरक्षा धोरण, 2013 चे प्रभावीपणे अंमलबजावणी करताना जाणवलेल्या आव्हानांची रूपरेषा देणारे मूल्यमापन करा.	Policy	12.5	2015

Discuss the advantage and security implications of cloud hosting of server vis-a-vis in-house machine-based hosting for government businesses. सरकारी व्यवसायांसाठी इन-हाऊस मशीन-आधारित होस्टिंगच्या तुलनेत सर्व्हरच्या क्लाउड होस्टिंगचे फायदे आणि सुरक्षा परिणामांवर चर्चा करा.	Concept	12.5	2015
What are social networking site and what security implications do these sites present? सोशल नेटवर्किंग साइट काय आहेत? आणि या साइट्समुळे कोणते सुरक्षा परिणाम उद्भवतात?	Social Network	10	2013
Cyber warfare is considered by some defense analysts to be a larger threat than even Al Qaeda or terrorism. What do you understand by Cyber warfare? Outline the cyber threats which India is vulnerable to and bring out the state of the country's preparedness to deal with the same. काही संरक्षण विश्लेषक सायबर युद्धाला अल कायदा किंवा दहशतवादापेक्षाही मोठा धोका मानतात. तुम्हाला सायबर युद्ध म्हणजे काय समजते? भारत ज्या सायबर धोक्यांना असुरक्षित आहे त्याची रूपरेषा द्या आणि त्यांना सामोरे जाण्यासाठी देशाच्या तयारीची स्थिती सांगा.	Terrorism	10	2013

5.6 Various Security Forces and Agencies and their Mandate. [विविध सुरक्षा दले आणि अभिकरणे व त्यांचे जनादेश.]

PYQ	Sub-Topic	Marks	Year
What are the internal security challenges being faced by India? Give out the role of Central Intelligence and Investigative Agencies tasked to counter such threats. भारतासमोरील अंतर्गत सुरक्षा आव्हाने कोणती आहेत? अशा धमक्यांना तोंड देण्यासाठी केंद्रीय गुप्तचर यंत्रणा आणि तपास यंत्रणांची भूमिका सांगा.	Central Intelligence and Investigative Agencies	15	2023
Human rights activists constantly highlight the view that the Armed Forces (Special Powers) Act, 1958 (AFSPA) is a draconian act leading to cases of human rights abuses by the security forces. What sections of AFSPA are opposed by the activists? Critically evaluate the requirement with reference to the view held by the Apex Court. सशस्त्र दल (विशेष अधिकार) कायदा, 1958 (AFSPA) हा एक कठोर कायदा आहे ज्यामुळे सुरक्षा दलांद्वारे मानवी हक्कांचे उल्लंघन केल्याची घटना घडते हे मानवाधिकार कार्यकर्ते सतत	Forces	12.5	2015

अधोरेखित करतात. AFSPA च्या कोणत्या कलमांना कार्यकर्त्यांचा विरोध आहे? सर्वोच्च न्यायालयाने घेतलेल्या दृष्टिकोनाच्या संदर्भात आवश्यकतेचे गंभीरपणे मूल्यांकन करा.

Kaivalya

Civil Services Mentors Hub

6 MPSC State Services Mains Previous Years' Question Papers from 2006 to 2011.

MPSC Rajaseva Mains परीक्षेचे जुन्या अभ्यासक्रमानुसार शब्द मर्यादा दिलेली नाही.

6.1 Indian Economy and issues relating to Planning, Mobilization of Resources, Growth, Development and Employment.[भारतीय अर्थव्यवस्था आणि नियोजनशी संबंधीत मुद्दे, साधनसंपत्तीचे एकत्रीकरण, वाढ, विकास व रोजगार.]
Planning [नियोजन]

PYQ	Year
What is the concept and frame work of mixed economy in India? Discuss fully the planning process in mixed economy with its distortions in planning process. मिश्र अर्थव्यवस्थेची कल्पना आणि आराखडा भारतात काय आहे? योजनेची प्रक्रिया मिश्र अर्थव्यवस्थेत तिच्या अडथळ्यासह चर्चा करा. (20 Marks)	2009

Mobilisation of Resources [साधनसंपत्तीचे एकत्रीकरण]

PYQ	Year
Explain the sources of revenue of State-Governments in India. भारतातील राज्यसरकारच्या उत्पन्नाचे स्रोत स्पष्ट करा. (2 Marks)	2011
State the non-development expenditure in India. भारतातील बिगर विकास खर्चा बाबतचे स्पष्टीकरण द्या. (2 Marks)	
Explain the sources of Internal Debt of Central Government. केंद्रसरकारच्या आंतर्गत कर्जा बाबतचे स्रोत स्पष्ट करा. (2 Marks)	
Explain in brief the themes of the new fiscal policy. नवीन वित्तीय धोरणाचे मुद्दे थोडक्यात स्पष्ट करा. (2 Marks)	
State in brief the consequences of deficit financing. तुटीच्या अर्थभरण्याचे परिणाम थोडक्यात स्पष्ट करा. (2 Marks)	
Elucidate the principal indirect taxes in India. भारतातील प्रमुख अप्रत्यक्ष कर विशद करा. (2 Marks)	

Review in brief, the changes in revenue of Central Government of India in post independence period.

2010

भारतीय केंद्रसरकारच्या स्वातंत्र्योत्तर काळातील महसूली उत्पन्नातील बदलांचा थोडक्यात आढावा घ्या. (2 Marks)

Evaluate the trends in expenditure of states since 1951.

1951 पासूनच्या राज्यसरकारांच्या खर्चातील बदलांचे मूल्यमापन करा. (2 Marks)

Explain the problem of State's indebtedness to Central Government of India.

भारत केंद्रसरकारला राज्यसरकारांच्या कर्जबाजारीपणामुळे निर्माण झालेल्या समस्या स्पष्ट करा. (2 Marks)

What is fiscal deficit. Explain the demerits of deficit financing.

वित्तीय तूट म्हणजे काय ते सांगून तुटीच्या अर्थभरण्याचे दोष स्पष्ट करा. (2 Marks)

State the merits and demerits of VAT (Value Added Tax).

मूल्यवर्धित करांचे गुणदोष सांगा. (2 Marks)

Review in brief the changes in the fiscal policy of India in the post-independence period.

भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकोषीय धोरणातील बदलांचा थोडक्यात आढावा घ्या. (2 Marks)

Revenue expenditure of central government increases much faster than revenue receipts.

For example:

Revenue expenditure was Rs. 347 crore in 1950-51.

Revenue expenditure was Rs. 14540 crore in 1980-81.

What are the reasons for increase in expenditure?

मध्यवर्ती सरकारचा खर्च हा त्याच्या उत्पन्नाचे पेक्षा जास्त वेगाने वाढतो आहे.

उदाहरणार्थ :

महसूल खर्च रु. 347 कोटी 1950-51 मध्ये महसूल खर्च रु. 14540 कोटी 1980-81 मध्ये

या खर्च वाढीची कारणे काय आहेत ? (2 Marks)

Explain the causes of increase in public expenditure in recent times.

अलिकडे सार्वजनिक खर्चात वाढ होण्याची कारणे सांगा. (2 Marks)

What are the sources of revenue of central government (All Sources)?

मध्यवर्ती सरकारचे उत्पन्नाचे उगम कशात आहेत ते सांगा. (2 Marks)

Name the Indirect taxes levied by the Government of India.

2009

मध्यवर्ती सरकारने अप्रत्यक्ष कर कोणते लोकांचेवर लादलेत ते सांगा. (2 Marks)

Explain VAT (Value Added Tax).

मुल्यवाद कर स्पष्ट करा. (2 Marks)

Explain the purpose of deficit financing in India. Is it having dangers?

तुटीचा अर्थभरणाचा उद्देश स्पष्ट करून त्याचे पासून कांही अर्थव्यवस्थेला धोका आहे कां? स्पष्ट करा. (2 Marks)

Is there any difference between revenue deficit and fiscal deficit? If answer is yes, what is it?

उत्पन्न लूट आणि पैशाची लूट यांत फरक आहे कां? जर उत्तर होकारार्थी असेल तर तो फरक काय आहे ? (2 Marks)

Is external public debt dangerous to India?

बाह्य सार्वजनिक कर्ज भारताला धोकादायक आहे? (2 Marks)

2006

What is value added tax? मुल्यवर्धित कर ? (2 Marks)

What are the direct taxes in India? भारतातील प्रत्यक्ष कर कोणते आहेत? (2 Marks)

Which indirect taxes are levied in Maharashtra? महाराष्ट्रात कोणते अप्रत्यक्ष कर वसूल केले जातात ? (2 Marks)

Which are the main contributors to increase in public expenditure in union budget of India?

भारताच्या अर्थ संकल्पातील सार्वजनिक खर्चात वाढ करणारी मुख्य घटक कोणते आहेत? (2 Marks)

What is the income tax limit for individuals - Male, Female and Senior citizen, in union budget 2008?

केंद्रीय अर्थ संकल्प 2008 मध्ये वैयक्तिक आय कर मर्यादा काय आहे? (पुरुष, स्त्रिया व ज्येष्ठ नागरिक)(2 Marks)

What is the rate of tax in union budget 2008 for corporates?

केंद्रीय अर्थसंकल्प 2008 मध्ये कंपन्यांसाठी आयकर दर काय आहे? (2 Marks)

Discuss on the rationale for introducing Good and services tax in India. Bring out critically the reasons for delay in roll out for its regime.

2013

भारतात वस्तू आणि सेवा कर लागू करण्याच्या तर्कावर चर्चा करा. त्याच्या शासनाच्या अंमलबजावणीत विलंबाची कारणे गंभीरपणे स्पष्ट करा.

Growth & Development [वाढ & विकास]

PYQ	Year
What are the ingredients of regional imbalances in India? Discuss the main policies adopted by the government to reduce regional imbalances.	2011

भारतातील प्रादेशिक असमतोल मापनाचे निदर्शक कोणते ? प्रादेशिक असमतोल कमी करण्यासाठी शासनाने अवलंबिलेल्या धोरणांची चर्चा करा. (20 Marks)	
State the significance of economic infrastructure in the growth and development of an economy. Explain the growth of transport and communication system in post independence period of India. अर्थव्यवस्थेच्या विकास व वृद्धित आधारभूत संरचनेचे महत्व सांगा. भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर काळातील वाहतूक व दळणवळणाच्या सोईत झालेली वृद्धि स्पष्ट करा. (20 Marks)	2010
What are the main causes of inequality of income in India? भारतातील आय विषमतेची मुख्य कारणे कोणती आहेत ? (5 Marks)	2006
What are the main challenges in Indian economy at present? सद्यस्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्थेतील मुख्य आव्हाने कोणती आहेत ? (5 Marks)	2006

Employment [रोजगार]

PYQ	Year
What is employment guarantee scheme? Who, started, where and in which year? Now it is known as..... रोजगार हमी योजना म्हणजे काय? कुणी सुरु केली कोणत्या राज्यात व कोणत्या वर्षी ? आता ही योजना..... या नावाने ओळखली जाते. (2 Marks)	2010

6.2 Government Budgeting [सरकारी अर्थसंकल्प]

PYQ	Year
Explain zero-based budgeting. शून्याधारित अंदाजपत्रक स्पष्ट करा. (2 Marks)	2011
(What are the limitations of Zero Base Budgeting? शून्याधारित अर्थसंकल्पाच्या मर्यादा स्पष्ट करा. (2 Marks)	2011

6.3 Major Crops - Cropping Patterns in various parts of the country, - Different Types of Irrigation and Irrigation Systems; Storage, Transport and Marketing of Agricultural Produce and Issues and Related Constraints; E-technology in the aid of farmers.[देशाच्या विविध भागातील मुख्य पिके व पीक पद्धती, विविध प्रकारचे सिंचन व सिंचन पद्धती, साठवण, शेती उत्पादनांची वाहतूक व विपणन, मर्यादा व संबंधित अडचणी, शेतकऱ्यांच्या सहाय्यासाठी ई-तंत्रज्ञान.]

PYQ	Year
What do you mean by rainfed farming? State its problems and suggest measures to over come them. जिराईत शेती म्हणजे काय ? तिच्या समस्या विशद करून त्यावर मात करण्याचे पर्याय सुचवा. (20 Marks)	2011
State the important problems and solutions for low productivity of Horticulture crops under dryland conditions. कोरडवाहू फलोद्यान पिकांची उत्पादकता कमी येण्याची महत्वाची कारणे सांगून त्यावरील उपाय विशद करा. (10 Marks)	2011
State the term Agroforestry with its importance in state agriculture and describe in brief the component systems of Agroforestry. वनशेती म्हणजे काय ? तिचे महत्व राज्यपातलीवर विशद करा आणि थोडक्यात वनशेतीच्या पद्धतीचे विवरण करा. (10 Marks)	2011
Sustainable Agriculture. शाश्वत शेती. (2 Marks)	2011
What is National Horticulture Mission? What are its objects? Enlist various schemes under this mission. (only 10) राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान म्हणजे काय? त्याची उद्दिष्टे काय. या अभियानांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांची नांवे द्यावीत. (फक्त 10) (10 Marks)	2010
What do you mean by forestry? Enlist the various forestry alongwith example. वनशेती म्हणजे काय? विविध वनशेती पद्धती उदाहरणासह द्यावेत. (10 Marks)	2010
State the importance of agriculture in Indian economy and discuss the measures to be undertaken to improve the agril. Productivity. भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषि क्षेत्राचे महत्व विशद करून कृषि उत्पादकता वाढविण्याचे उपाय स्पष्ट करा. (20 Marks)	2009
State the important aspects of plantation crops, discuss in short the horticultural development in Maharashtra. फलोद्यान विकासबंधात महत्वाच्या बाबींची माहिती द्या, महाराष्ट्रातील फलोद्यान विकासाची थोडक्यात चर्चा करा. (10 Marks)	2009
Define the term "Forest". Give the classification of forest, discuss in short about forest development in the country. "वन" म्हणजे काय? वनांचे वर्गीकरण करा, देशामधील वनांच्या विकासाबाबत चर्चा करा ? (10 Marks)	2009

What is role of agriculture in national economy? What are the causes of low productivity of agricultural crops? शेतीचे महत्व आणि राष्ट्रीय अर्थकारणातील योगदान लिहा, तसेच शेतीतील कमी उत्पादकतेची कारणे लिहा. (20 Marks)	2006
Maharashtra is referred as horticulture State of India due to its overall horticultural development and particularly due to increase in area and fruit production. Describe scope and importance of fruit production in Maharashtra? महाराष्ट्रातील फळबागेतील क्षेत्र आणि उत्पादनाचे वाढीमुळे त्यास भारताचे फलोत्पादक राज्य म्हटले जाते-या संदर्भात फळबागेचे महत्व आणि व्याप्ती थोडक्यात लिहा. (10 Marks)	2006
Describe in brief the reasons of deforestation. How it affects the environment? थोडक्यात वनांच्या विनाशाची कारणे लिहा. तसेच त्याचा पर्यावरणावर काय परिणाम होतो ? (10 Marks)	2006

6.4 Different Types of Irrigation and Irrigation Systems [विविध प्रकारचे सिंचन व सिंचन पद्धती]

PYQ	Year
Define the term irrigation. What are the methods of irrigation? Explain any one of them in detail. पाणी देणे याची व्याख्या द्या. पाणी देण्याच्या कोणकोणत्या पद्धति आहेत त्यापैकी एका पद्धतीची सविस्तर माहिती घ्यावी. (20 Marks)	2010
What are the types of water irrigation in Maharashtra? Explain any two main water irrigation projects in Maharashtra. महाराष्ट्रातील जलसिंचनाचे प्रकार कोणते? महाराष्ट्रातील कोणत्याही दोन प्रमुख जलसिंचन प्रकल्पांची माहिती द्या. (10 Marks)	2006

6.5 Public Distribution System - Objectives, Functioning, Limitations, Revamping; Issues of Buffer Stocks and Food Security [सार्वजनिक वितरण प्रणाली - उद्दिष्टे, कार्यप्रणाली, मर्यादा, सुधारणा; शिलकी साठा व अन्नसुरक्षाची समस्या]

PYQ	Year
Key components for second green revolution. दुसऱ्या हरीतक्रांतीचे मुख्य घटक. (2 Marks)	2011
Food security and its effect on health. अन्नधान्य सुरक्षा आणि त्याचे आरोग्यावर होणारे परिणाम. (2 Marks)	
Importance of vegetables in daily meals. दररोजच्या जेवणात भाजीपाल्याचे महत्व. (2 Marks)	
Objectives of mid-day meal scheme for primary students. प्राथमिक शालेय विद्यार्थ्यांसाठी दुपारचे भोजन योजनेची उद्दिष्टे. (2 Marks)	

Balance diet for good health. चांगल्या आरोग्यासाठी समतोल आहार. (2 Marks)	
Salient features of food grain storage धान्य साठविण्याच्या वखारीची ठळक वैशिष्ट्ये. (2 Marks)	
Give the suitable composition of a balanced diet. समतोल आहारामधील योग्य घटक नमुद करावेत. (2 Marks)	2010
Economic achievements of Green Revolution. हरित क्रांतीचे आर्थिक परिणाम. (2 Marks)	2009
Self-sufficiency in food. अन्नधान्य स्वयंपूर्णता. (2 Marks)	
National Food Security Mission. राष्ट्रीय अन्नधान्य सुरक्षा मिशन, (2 Marks)	
Energy and nutrient needs of human beings. ऊर्जा आणि अगातील पोषण तत्वांची माणसाला आवश्यकता. (2 Marks)	
Causes of Food Wastage. अन्नाच्या अपव्ययाची कारणे. (2 Marks)	
Govt. Policies for improving the community health. समाजाचा पोषणदर्जा सुधारण्यासाठी राज्य शासनाची भूमिका. (2 Marks)	
Causes of diseases in human beings. मानवी रोगाची कारणे, (2 Marks)	
How first green revolution took place in India? भारतात पहिली हरित क्रांती कशी झाली? (2 Marks)	2006
What are the problems in food procurement and storage in India? भारतातील अन्नखरेदी आणि साठवणुकीची कारणे लिहा. (2 Marks)	
Is it necessary to have second green revolution in India. भारतास दुसऱ्या हरितक्रांतीचा गरज आहे काय ? (2 Marks)	
What are the problems in food distribution in India? भारतातील अन्न वितरण प्रक्रियेतील समस्या लिहा. (2 Marks)	
What are the nutritional problems related to food in India? भारतातील सकस आहाराशी निगडित अन्नाविषयीच्या समस्या लिहा. (2 Marks)	

What are the different government schemes to ensure food security ? शासनामार्फत सुरक्षित अन्नपूरवठा करण्याविषयी योजना लिहा. (2 Marks)

What is mid-day meal scheme ? दुपारचे जेवण योजना काय आहे? (2 Marks)

6.6 Economics of Animal-Rearing [पशुपालनाचे अर्थशास्त्र]

PYQ	Year
How operation flood programme leads to white revolution? And state its impact on Indian rural dairy farmer. दुधाच्या पूर योजनेतून धवलक्रांती कशी झाली आणि त्याचे भारतीय ग्रामीण दूध उत्पादकावर झालेला परिणाम विशद करा. (20 Marks)	2011
Which are the basic principles in dairy business? Explain in detail breeding with special reference to artificial insemination. दुग्ध व्यवसाय सुरु करण्यापूर्वी कोणत्या मूलभूत मुल्यांचा आणि तत्वांचा अवलंब करणे गरजेचे आहे? पैकी जनावरांची पैदास याबाबत सखोल माहिती त्यातहि कृत्रिम रेतन विषयी (फायदे तोटे) सविस्तर लिहावे. (20 Marks)	2010
A cow/buffalo approximate weighing 400-450 kg. and milking 10 litre / day. How much green and dry fodder and concentrate to be seeded? सर्वसाधारणपणे 10 लिटर दूध देणाऱ्या गाई म्हैशीस (वजन अंदाजे 400-450 किलो) किती किलो हिरवा, बाळलेला चारा व खुराक किती द्यावा ? (2 Marks)	2010
What is three dimension fish cultivation? Give example. त्रिस्तरीय मत्स्यशेती म्हणजे काय ? उदाहरणासह स्पष्ट करावे. (2 Marks)	2010
State the importance of live-stock production in rural economy with special reference to Maharashtra; discuss about the present status of live-stock in India and suggest suitable measures to improve it. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत पशुधनाचे महत्व विशद करून पशुधनाच्या सद्य परिस्थिती बद्दल सविस्तर चर्चा करा, तसेच पशुधन सुधारणेचे उपाय सुचवा, (20 Marks)	2009
Give coments on-how live stock has become integral part of economic development of farmers. शेतकऱ्याचे आर्थिक उन्नतीसाठी पशुधनाचे महत्व अनन्य साधारण आहे-विषद करा. (20 Marks)	2006

What is commercial importance of fisheries with reference to Maharashtra. महाराष्ट्रातील मत्स्य व्यवसायाचे व्यापारीकदृष्ट्या महत्त्व लिहा. (20 Marks)	2006
--	------

6.7 Food Processing and Related Industries in India- Scope' and Significance, Location, Upstream and Downstream Requirements, Supply Chain Management.[भारतातील अन्न प्रक्रिया आणि संबंधित उद्योग- व्याप्ती आणि महत्त्व, स्थान, प्रतिवाह व अनुवाह आवश्यकता, पुरवठा साखळी व्यवस्थापन.]

PYQ	Year
What are the factors to be considered while setting up a fruit and vegetable industry? फळे आणि भाजीपाला प्रक्रिया उद्योग उभारत असताना कोणकोणते मुद्दे विचारात घ्यावेत ? (2 Marks)	2010
Enlist the problems faced by rural families during processing of fruits and vegetables. ग्रामीण भागामध्ये फळे आणि भाजीपाला प्रक्रिया करताना कोणकोणत्या अडचणींचा सामना करावा लागतो ? (2 Marks)	

6.8 Land Reforms in India [भारतातील जमीन सुधारणा]

PYQ	Year
What is the scope of land reforms in India? भारतामध्ये जमीन सुधारणेची व्याप्ती काय आहे? (2 Marks)	2006

6.9 Effects of Liberalization on the Economy, Changes in Industrial Policy and their Effects on Industrial Growth.[अर्थव्यवस्थेवर उदारीकरणाचे परिणाम, औद्योगिक धोरणातील बदल आणि औद्योगिक विकासावर त्यांचे परिणाम.]

PYQ	Year
State the performance and problems of small scale and cottage industries in Indian economy. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील लघु आणि कुटीर उद्योगांची भूमिका आणि समस्या विशद करा. (20 Marks)	2011
Explain in brief the main features of New Foreign Trade Policy of India. भारताच्या नवीन विदेशी व्यापार विषयक धोरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा. (10 Marks)	2011
Discuss the limitations of Economic Reforms in India. भारतातील आर्थिक सुधारणांच्या मर्यादांची चर्चा करा. (10 Marks)	2011
Trace in brief the industrial growth policy of India during the five years plans. भारताच्या पंचवार्षिक योजनाकाळातील औद्योगिक विकासासंबंधीच्या धोरणाचा थोडक्यात आढावा घ्या. (20 Marks)	2011

Evaluate India's export - import policy since 1991. 1991 पासूनच्या भारताच्या आयात-निर्यात धोरणाचे मूल्यमापन करा. (10 Marks)	2011
Appraise in brief the economic reforms in India since 1991. 1991 पासून भारतात झालेल्या आर्थिक सुधारणांचे थोडक्यात मूल्यमापन करा. (10 Marks)	2010
Globalisation is considered as an important element in reform package. Explain the four parameters of globalisation and discuss its impact on Indian economy. जागतिक प्रक्रियेचे मुख्य चार तत्वे स्पष्ट करून जागतिक प्रक्रियेचा भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर परिणाम काय यांची चर्चा करा. (10 Marks)	2009
Compare the pre-independence foreign trade of India with its post independence foreign trade till the devaluation of rupee in June 1966 and explain the changes in imports and exports of India's foreign trade and balance of payments position. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्या नंतरचे भारताचा परदेशी व्यापाराची तुलना करून 1966 सालचे रुपयाचे अवमुल्यन होई पर्यंतच्या काळातील आयात व निर्यात यातील, तसेच भारताचे balance of payments मध्ये कोणकोणते बदल झालेत ते स्पष्ट करा. (10 Marks)	2009
What is the importance of small scale industries in economic development of India and also Maharashtra State? भारताच्या आणि महाराष्ट्र राज्याच्या आर्थिक विकासातील लघु उद्योगाचे महत्व काय आहे? (5 Marks)	2006
What are the main problems of co-operatives in Maharashtra ? महाराष्ट्रातील सहकारातील मुख्य समस्या कोणत्या आहेत ? (5 Marks)	2006
Will special economic zones in Maharashtra promote exports of small scale industrial products? स्पेशल इकॉनॉमिक झोन मुळे महाराष्ट्रातील लघु उद्योग वस्तुंच्या निर्यातीत वाढ होईल काय ? (5 Marks)	2006
What are the main reasons for sickness in cooperative sugar factories in Maharashtra? महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यातील आजारपणाची मुख्य कारणे कोणती आहेत ? (5 Marks)	2006
What are the provisions in General agreement of W.T.O. with reference to Trade in services? जागतिक व्यापारी संघटनेच्या सामान्य सहमती करारामधील सेवा व्यापाराविषयी तरतुदी कोणत्या आहेत ? (10 Marks)	2006
What are the economic and social benefits of globalisation ? जागतिकरणाचे आर्थिक व सामाजिक फायदे कोणते आहेत ? (10 Marks)	2006

6.10 Infrastructure: Energy, Ports, Roads, Airports, Railways etc.[पायाभूत सुविधा: ऊर्जा, बंदरे, रस्ते, विमानतळ, रेल्वे इत्यादी.]

PYQ	Year
<p>Explain the significance of transport system in India's economic development and take a brief review of growth of transport system from 1950-51 to 2000-2001 in regard to railways, (Freight Traffic million Tons and total length in 000 km.) roads (Total length in 000 km, and number of goods' vehicles 000.), Shipping (million Tons GRT) and civil aviation (number of passengers in lakhs)</p> <p>वाहतूकीचा मतितार्थ स्पष्ट करून भारताचे आर्थिक विकासात त्याचे महत्व सांगा. तसेच वाहतूक व्यवस्थेचा 1950-51 पासून 2000-2001 या वेळांत रेल्वे, रस्ते, जहाजे आणि सार्वजनिक वाहतूक यांचा थोडक्यात परामर्ष घ्या. (20 Marks)</p>	2009
<p>Describe sources of energy available in India. भारतात उपलब्ध उर्जेचे स्रोत वर्णन करा. (2 Marks)</p> <p>What is the significance of transport in India? भारतामध्ये वाहतूकीचे महत्व काय आहे ? (2 Marks)</p> <p>Explain recent development in Telecom Sector. दूरसंप्रेषण क्षेत्रातील अलिकडील बदल स्पष्ट करा. (2 Marks)</p>	2006

6.11 Science and Technology- Developments and their Applications and Effects in Everyday Life.[विज्ञान व तंत्रज्ञान - घडामोडी व त्यांचे उपयोजन आणि दैनंदिन जीवनातील परिणाम.]

PYQ	Year
<p>With the help of suitable example explain conventional and non- conventional sources of energy.</p> <p>Explain the anaerobic degradation process by which biogas forms.</p> <p>योग्य उदाहरणासहित पारंपारिक व अपारंपारिक ऊर्जास्रोत स्पष्ट करा. बायोगॅस ज्या पद्धतीमुळे तयार होतो ती ऍनारोबिक डीग्रेडेशन पद्धती स्पष्ट करा. (10 Marks)</p>	2011

6.12 Awareness in the fields of IT, Space, Computers, Robotics, Nano-technology, Bio-technology and issues relating to Intellectual Property Rights.[माहिती तंत्रज्ञान, अवकाश, संगणक, रोबोटिक्स, सूक्ष्म तंत्रज्ञान, जैवतंत्रज्ञान या क्षेत्रांमधील जागरूकता आणि बौद्धिक मालमत्ता हक्कांशी संबंधित समस्या.]

PYQ	Year
<p>State the four objective of INSAT system in India. Explain the use of satellites in weather monitoring and forecasting.</p>	2011

भारताच्या इनसेंट पद्धतीचे चार उद्देश सांगा, उपग्रहांचा हवामान ख्याल्याचा मागोवा व अंदाज व्यक्त करण्याच्या दृष्टीने उपयोग लिहा. (10 Marks)	
Explain the need of computer and its role in today's life. संगणकाची आवश्यकता व आजच्या जीवनातील त्याची भूमिका विशद करा. (10 Marks)	2011
What is Biotechnology? How biotechnology had helped in advancing living standard of the present man? Explain. जैवतंत्रज्ञान म्हणजे काय ? आजच्या मानवाचे राहणीमान उंचावण्याच्या दृष्टीने जैवतंत्रज्ञानाची कशी मदत झाली ते स्पष्ट करा. (10 Marks)	2011
Write principle and working of biogas. बायोग्यासची कार्यपद्धती आणि तत्व लिहा. (10 Marks)	2010
Write a note on Indian remote sensing satellite. इंडियन रिमोट सेन्सिंग सॅटेलाईट ची माहिती लिहा. (10 Marks)	2010
Discuss the role of Biotechnology in agricultural improvement. शेती प्रगतीसाठी बायोटेक्नॉलॉजी चे महत्व काय ते सविस्तर लिहा. (10 Marks)	2010
Write briefly how E-learning is useful in education field? इ-लर्निंग शिक्षण क्षेत्रास कसे उपयोगी आहे हे थोडक्यात लिहा. (10 Marks)	2010
Define renewable energy. Explain the potential of solar and geothermal energy. पुनर्निर्मित उर्जा म्हणजे काय ते सांगा. सूर्यापासून मिळणारी व भूगर्भीय उष्णता या उर्जास्रोतांच्या क्षमते बद्दल माहिती लिहा. (10 Marks)	2009
Define Remote sensing, and explain the applications of Remote sensing in disaster management and ecological studies. सदूर संवेदनाची व्याख्या लिहा व सदूर संवेदनाचे आपत्ती व परिस्थितीकीय अभ्यासातील उपयोजन स्पष्ट करा. (10 Marks)	2009
What is Biotechnology? Describe in brief the scope and importance of biotechnology in the field of agriculture, environment and animal breeding. जैवतंत्रज्ञान म्हणजे काय? कृषी, पर्यावरण आणि प्राण्यांचे विजिकरण या क्षेत्रातील जैवतंत्रज्ञानाची व्याप्ती व महत्व थोडक्यात सांगा. (10 Marks)	2009
What is the impact of (Telecommunications like) Network of internet on computer and Mobile phone on standard of life of people in India? संगणक व मोबाइल फोनचा भारतातील लोकांच्या राहणीमानावर कोणता परिणाम दिसतो ? (5 Marks)	2006
What are conventional and non-conventional energy sources? Explain any two types of non-conventional energy source. पारंपरिक आणि अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत म्हणजे काय? कोणत्याही दोन अपारंपरिक ऊर्जा स्रोतांचे स्पष्टीकरण करा. (10 Marks)	2006

Write a note on: टिपा द्या : Uses of Information technology. माहिती तंत्रज्ञानाचे उपयोग, (5 Marks) (Geographical information system. भौगोलिक माहिती प्रणाली. (5 Marks)	2006
What is meant by Biotechnology? List its applications and explain any one application in detail. जैवतंत्रज्ञान म्हणजे काय? त्याचे उपयोग लिहा आणि त्यापैकी एकाचे स्पष्टीकरण द्या. (10 Marks)	2006

6.13 Conservation, Environmental Pollution and Degradation, Environmental Impact Assessment.[संवर्धन, पर्यावरणीय प्रदूषण आणि अवनती, पर्यावरणीय आघात निर्धारण.]

PYQ	Year
Explain the importance of water as a resource. Write a note on national water policy of India, पाण्याचे रिसोर्स म्हणून महत्त्व स्पष्ट करा. भारताच्या राष्ट्रीय पाणी पॉलिसीवर टीप लिहा. (10 Marks)	2011
What is biodiversity? Explain genetic diversity and ecosystem diversity. बायोडायव्हर्सिटी म्हणजे काय ? जीनेटीक डायव्हर्सिटी व इकोसिस्टीम डायव्हर्सिटी स्पष्ट करा. (10 Marks)	2011
Give the significance of water in human and National development. मानवाच्या आणि देशाच्या प्रगतीसाठी पाण्याचे महत्त्व काय थोडक्यात लिहा. (10 Marks)	2010
Write a note on types of ecosystems. इको सिस्टीम चे प्रकार यावर संक्षिप्त माहिती लिहा. (10 Marks)	2010
Discuss the role of water resources in National Development and add a critical note on interstate dispute on water use. राष्ट्रीय प्रगतीमध्ये जल संसाधनांची भूमिका स्पष्ट करा व पाणी वापरासंबंधी आंतरराज्य तटे याबाबत टिकात्मक माहिती लिहा. (10 Marks)	2009
Define Water Pollution. Discuss in brief the causes and effects of water pollution on plants and animals. जल प्रदूषणाची व्याख्या लिहा. जल प्रदूषणाची कारणे व वनस्पती व प्राण्यावरील परिणामाची थोडक्यात चर्चा करा. (10 Marks)	2009
Explain in short air pollution and sound pollution. हवा प्रदूषण आणि ध्वनि प्रदूषण थोडक्यात स्पष्ट करा. (10 Marks)	2006
Give the sources of ocean pollution. सागरी प्रदूषणाचे स्रोत लिहा. (2 Marks)	2006

Terrorism:

PYQ	Year
Explain the causes of terrorism. दहशतवादाच्या कारणांचे स्पष्टीकरण करा. (20 Marks)	2009

6.14 Challenges to Internal Security through Communication Networks, Role of Media and Social Networking Sites in Internal Security Challenges, Basics of Cyber Security [सुरक्षा आव्हाने आणि सीमाक्षेत्रातील त्यांचे व्यवस्थापन, दहशतवादाबरोबर संघटित गुन्हेगारीचा संबंध.]

PYQ	Year
What is Cyber Crime? Suggest suitable measures for the prevention of Cyber Crime. सायबर गुन्हा म्हणजे काय? सायबर गुन्हे टाळण्यासाठीच्या उपाययोजना सुचवा. (10 Marks)	2009
What is cyber crime? Describe the types of cyber crimes. सायबर क्राईम म्हणजे काय? सायबर क्राईमच्या प्रकारांचे वर्णन करा. (10 Marks)	2006

Kaivalya

Civil Services Mentors Hub